

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS.

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES

No. 183.

GOPALATAPANI

OF THE

ATHARVA VEDA

WITH THE

COMMENTARY OF VISVESVARA.

EDITED BY

HARACHANDRA VIDYABHUSHANA AND

VISVANATHA SASTRI.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE GANESHA PRESS.

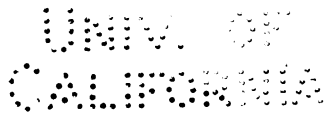
1870.

TO THE
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF TORONTO

49515 24
95

श्रीगोपालतापनी ।

नाम्नाथवंशीपनिषत्

विश्वेश्वर-पण्डित-विरचित-टीका सहिता ।

श्रीलश्रीयुक्त

आसियाटिकसोसाइटीनामकसमाजानुमत्या

श्रीहरचन्द्रविद्याभूषणेन श्रीविश्वनाथशास्त्रिणा च

यथामति परिसंस्कृता ।

कलिकाताख्यमहानगरे

गणेशचन्द्रे मुद्रिता ।

संवत् १९२६ ।

TO VEST
ANNONIA

CARPENTIER

विज्ञप्तिः ।

—०—०—

इह खलु सर्वजनप्रसिद्धा गर्भापनिषदाद्या व्याधर्वशीयाः परमपुरु-
षार्थापरनामधेयनिःश्रेयसैकसाधनीभूताः बह्व्य उपनिषदः समुपलभ्यन्ते,
तासामियं श्रीगोपालाख्यं परब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतोऽभिव्यञ्जयन्ती
विश्वप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवती सर्वोपनिषद्मौलिमख्यनमहामणि-
रिव सार्वज्ञपरिपूर्णात्वानद्युपलब्धिस्वातन्त्र्यप्रतिष्ठतप्रवृत्त्यनन्तकार्या-
रम्भकशक्तिमती भगवतः श्रीगोपालस्य स्वरूपरूपस्त्रीलाकारख्यादिक-
मशेषेण प्रद्योतयन्ती भवसन्तापसन्तानश्रातनी श्रीगोपालतापनी श्रुतिः
गुर्जरादिदेशपरम्परासुप्रसिद्धपराशरगोत्रसमुद्भूतमहीदेवसम्प्रदायसम्प्रा-
प्ताथर्ववेदैकदेशस्वरूपिण्यां पिप्यसादशाखायां समालोक्यते स्म । अतः
पिप्यसादशाखान्तर्निवृत्तया पिप्यसादशाखीयेयमिति सर्वेषां प्रामा-
णिको व्यवहारः ।

इयञ्चाविश्रान्तश्रीगोपालाख्यपरब्रह्मभजनरसनथानादिभिः समु-
द्भूतापरिमिताभिप्रेतपरमप्रेमभाजनानामुत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां
भक्तिमाश्रित्य पथ्युपासकानां अर्द्धानानां निगूढतत्त्वावलोकनपराय-
नानां भक्तानां प्राकृतगुणातीतसर्वान्तर्यामिपरब्रह्मोपासनया विश्वस्त-
समस्तदुष्कृतानां स्फटिकोपलवदतिखच्छानि मनांसि अलौकिकानन्द-
सरसीषु निमज्जयन्ती, समस्तवेदार्थ सारसङ्ग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थं भक्तज-
नान् प्राहयामास ।

मिथ्योपलब्धिप्रादुर्भूतवासनासंघातसमुत्पन्नजगदारोपनिदानी-
भूतायत्नात्मकाविद्यातच्छक्तिसमुज्ज्वलितानर्थसार्थसमूलोन्मूलकत्वेन, चानै-
श्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सम्यग्गः सदा खां मायां तमोरजःस-
त्त्वात्मिकां वैशावीं मूलप्रकृतिं वशीकृत्य अजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि देहवानेव जान इति साधारणावधार-

818674

श्रीगौवरीभूतस्य वस्तुतः देशतः काञ्चतश्चापरिच्छेद्यसच्चिदानन्दस्वरूप-
श्रीकृष्णाख्यपरब्रह्मबोऽभिव्यञ्जकतया चास्याः ब्रह्मविद्येति समाख्या
सर्वजनसाधारणी निराबाधैव ।

अस्याष्टीकात्रयमेतस्यां कश्चिकाताख्यमहानगर्व्यां परिदृश्यते । आद्या
यथाश्रुतग्रन्थानुसारिणी विद्वज्जनमानसानन्दिनी दुरवगमपरिच्छिन्ना
सुविस्मय्यपदोपेता पश्चित्तवरश्रीविश्वेश्वरप्रचीता ।

द्वितीया तु पुनः पश्चित्तशिरोमणिना नारायणेन रचिता । दीपिकास्या
यदीया कृतिः वासुदेवोपनिषद्गोपीचन्दनोपनिषदाद्याश्च ब्रह्मोपनिषत्सु
समुल्लसति । अपरा मोखामिबंशावतंशाश्लेषश्रेमुचीसमासादितविविध-
शास्त्रसिद्धान्तविचक्षणैर्जीवगोखामिभिर्विरचिता ।

असत्याम्बुद्रायाभेदस्याः संविज्ञानं सहजतः साधारणानामैव भ-
वितुमर्हतीति कश्चिकाताख्य महानगरीस्त्रासियाटिक्खोसाइटीपदा-
भिधेयप्रधानसमाजैरासियानाममहाभूखण्डीयप्राचीनतत्त्वानुसन्दधङ्किरेतां
मुद्रापयितुमाज्ञापितोऽस्मि । ततस्त्रापनीयसमीचीनपाठस्यावदिधीर्बुधा
प्रभवं प्रयासमुररीक्ष्य युक्तकान्तराशि पञ्च समाहृत्य तत्तदीयविभिन्नप्राय
घाठपरिपाटीमवलोक्य यावानेव पाठो जघीयस्या मनीषया सस्यगवधा-
रितस्तावानेव प्राधान्येनात्र मुद्रितः, युक्तकान्तरीयपाठप्रभेदास्तु पत्रा-
खामधः सूक्ष्मतरैरक्षरैर्मुद्राङ्किताः । समाहृतयुक्तकानामेकं नवीनं परि-
शुद्धप्रायं कश्चिकाताख्यमहापत्तनावस्थायिनः श्रीयुक्तवावुराजेन्द्रशास्त्रि-
णमहोदयादधिगतं, द्वितीयं प्राचीन मपरिशुद्धं तत्रत्यसंस्कृतपाठशाखातः,
तृतीयमपरिशुद्धं नूतनं काशीधामवासिबाबुश्रीहरिश्चन्द्रतः प्राप्तं, चतुर्थं
मपरिशुद्धं । नवीनं तत्रत्यबाबुश्रीश्रीतल्लप्रसादतः, पञ्चमम्तु प्राचीनप्रायं
टीकाविक्रान्तं कश्चिकातासंस्कृतपाठशाखाध्यापकश्रीराममयतकरत्नातुस
मानीतं, एतेषां प्रभेदाथं क्रमेण ख, ग, घ, ङ, च, इति पञ्चभिर्बर्षैः
पद्धानां सङ्गतेः कृतस्तेनैवान् सर्वत्र व्यवहारोऽवगन्तव्यः ।

गुणैकग्राह्यो भूयिष्ठगुणमखिलान् विद्वज्जनानिदानोमिदमभ्यर्चये ।
यदत्र भ्रान्तेरन्यथा विधानं स्वल्पनं वा समजनि मात्रावर्णादीनां,
तत्र भवन्तः सङ्कतिनस्तदनुष्टुप्छास्त्रासु क्षमापयन्तु, प्रायेण हि सन्तः
क्षमावन्तो भवन्ति ।

तिसृष्वपि टीकाखाद्या प्रायेण हि तापनीययावतीयार्थप्रस्थापकतया
प्राधान्येन मुद्रिता । एतस्यां यत्र यत्र तापनीयपदस्य व्याख्यानं नो दृष्टं
तत्र नारायणप्रणीता जीवगोखामिच्छता वा व्याख्या तत्सूट्टीकात् उद्धृत्य
पत्राणामधो विन्यस्ता । यत्र च पृथक् व्याख्यानं परिदृष्टं तत्र उभयौ-
रपि व्याख्यानं सङ्गलप्य स्वल्पाक्षरैरङ्कितं ।

विश्वेश्वरप्रणीतटीकायां समाप्तिसूचकं भवसन्तापसन्तानशतनो-
त्यादिकमेकं पद्यं विद्यते । सर्वेषु पुस्तकेषु तदीयस्रतुर्थपादः जनार्दन-
विनिर्मितेति अनन्तरं श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां गोपालतापनीटीका-
यामिति वर्तते ।

अत्र तु सन्देहः किमियं विश्वेश्वरप्रणीता जनार्दनप्रणीता वेति ।
यदि केषुषिद्देशान्तरीयपुस्तकेषु विश्वेश्वरविनिर्मितेति पाठो विद्येत उत
वा विश्वेश्वरस्य जनार्दनेत्यपरं नामधेयं सूप्रसिद्धमुपलभ्येत तदास्य समा-
धानं रमणीयतरमिति सुधीभिर्विवेचनीयमित्यसमप्रस्तुतानल्पजल्पनेन
इति ।

गोपालतापन्याः ।

सूचिपत्रं ।

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	पत्र्यङ्काः
अधिकारिनिरूपणं ।	२	१३
अष्टदशपद्मस्य रूपकोक्तिः ।	५६	६
आतपत्रशब्दार्थस्य रूपककथनं ।	५७	२
आवरणपूजाविधानं ।	१५	१
आराधनाधिष्ठानपीठनिरूपणं ।	१३	२
उत्तरसने मन्त्रसंवादकथनं ।	१०	१
ओङ्कारपुटितपञ्चपदमन्त्रजपफलं ।	१८	२
कण्ठमालाशब्दार्थविवरणं ।	५८	३
किरीटशब्दार्थव्याख्यानं ।	५८	५
कुण्डलशब्दार्थकथनं ।	५८	६
कौस्तुभशब्दार्थकथनं ।	५८	१
मदादीनां विद्यादिरूपेणोपासनकथनं ।	५८	१
गणेश्वरादिलिङ्गावस्थितिनिरूपणं ।	४३	१
गान्धर्वी प्रति दुर्वासस उक्तिः ।	६९	१
गोविन्दशब्दार्थप्रश्नः ।	४	१
गोपीजनवल्लभविषयकप्रश्नः ।	४	२
ग्रन्थप्रयोजनकथनं ।	२	१५
ग्रन्थविषयप्रतिपादनं ।	२	१४
गोविन्दशब्दार्थनिरूपणं ।	३७	१
गोपालमन्त्रोच्चारणफलं ।	८	३
गोपीनां दुवाससः समीपगमनं ।	३०	५
गोपीनां खदेशगमनाय दुर्वाससआज्ञाप्रदानं ।	३१	२

गोपालस्य मथुरायां नित्याधिष्ठानकथनं ।	४८	४
चन्द्रध्वजदृष्टान्तेन ओङ्कारपुटितपञ्चपदमन्त्रावृत्तिफल कथनं ।	२२	४
चतुर्व्यूहार्चनं ।	५०	४
चतुर्भुजधारित्रीकृष्णस्य ध्यानं ।	५५	१
चतुर्भुजशब्दार्थकथनं ।	५८	३
जीवस्य भोक्तृत्वव्यवस्थापनं ।	३५	२
दिव्यध्वजशब्दार्थस्य रूपकौत्तिः ।	५७	१
दुर्वाससे भक्ष्यप्रदानं ।	३१	१
दुर्वाससो गोपीनाञ्च परस्परसंवादः ।	३२	३
दुर्वाससं प्रति राधिकायाः पुत्रः ।	३२	३
दुर्वाससो राधिकां प्रति पुनरुक्तिः ।	३८	५
द्वादशमूर्त्तीनां प्रत्येकोपासकनामकथनं ।	४४	४
द्वादशीमूर्त्त्यां आराधनफलं ।	४५	४
द्विभुजस्य ध्येयत्वकथनं ।	५६	२
ध्येयस्वरूपप्रश्नः ।	६	१
परमदेवादिविषयकः सनकादिप्रश्नः ।	२	१
पञ्चपदात्मकश्रीकृष्णभजनफलं ।	१७	२
पञ्चपदमन्त्रस्य दशाक्षरादिमन्त्रवीजत्व कथनं ।	१८	५
पञ्चपदमन्त्रस्वरूपप्रश्नः ।	२०	३
पञ्चपदमन्त्रस्वरूपकथनं ।	२०	४
पञ्चपदमन्त्राद्भूतभौतिकादिसृष्टिनिरूपणं ।	२३	३
परमात्मस्वरूपकथनं ।	२३	२
पञ्चपदात्मकश्रीकृष्णमन्त्रजपफलं ।	२७	१
पीठपूजाविधानं ।	१५	३

प्रोक्तार्थे मन्त्रसंवादः ।	२४	२
प्रोक्तमन्त्रजपे श्रुतिसंवादः ।	२७	६
प्राणादित्तुतिः ।	६३	३
प्रतिमादौ श्रीकृष्णार्चनफलं ।	४८	४
ब्रह्माणं प्रति श्रीकृष्णस्योत्तरं ।	४०	१
भजनप्रश्नः ।	६	१
भजनप्रश्नोत्तरं ।	११	१
मङ्गलाचरणं	१	१
मन्त्रान्तरेण पञ्चपदेभ्यो जगत्सृष्टिकथनं ।	२३	४
मथुरायाः श्रेष्ठत्वव्यवस्थापनं ।	४०	२
मथुरायाः श्रेष्ठत्वे मन्त्रसंवादः ।	४६	३
मथुरायां गोपालभजनस्य फलौत्कर्षकथनं ।	५५	१
मथुराशब्दार्थविवरणं ।	५६	३
रसनविषयकप्रश्नः ।	६	१
रसनप्रश्नोत्तरं ।	१०	१
राधिकायाः पुनः प्रश्नः ।	३८	१
रौद्रादिद्वादशमूर्त्तीनामवस्थानकथनं ।	४४	३
ब्रह्मादिकर्त्तृकपूजनमन्त्राः ।	६७	४
वासुदेवस्तोत्रकथनं ।	२५	५
वृहद्वनादिद्वादशवननिरूपणं ।	४१	१
वृहद्वनादिषु आदित्यादिदेवानामवस्थानकथनं ।	४२	३
व्यूहावतारकथनं ।	५३	३
श्रीकृष्णविषयकप्रश्नः ।	४	१
श्रीकृष्णध्यानादिफलकथनं ।	५	२
श्रीकृष्णध्याननिरूपणं ।	७	१

श्रीकृष्णस्याराध्यत्वकथनं ।	११	२
श्रीकृष्णस्य जगत्पालकत्वकथनं ।	११	४
श्रीकृष्णस्य जगदुत्पादकत्वकथनं ।	१२	१
श्रीकृष्णस्य गीतासुविद्यामयत्वनिश्चिः ।	१२	२
श्रीकृष्णोपासन प्रश्नः ।	१३	१
श्रीकृष्णस्य मोक्षप्रदत्वव्यवस्थापनं ।	१८	४
श्रीकृष्णाङ्गक्षयः पञ्चपदमन्त्रप्राप्तिः ।	२१	१
श्रीकृष्णगीतासंवादः ।	२८	१
श्रीकृष्णस्मरणमाहात्म्यकथनं ।	३०	२
श्रीगीतासु सर्वभूतान्तर्यामित्वव्यवस्थापनं ।	३३	१
श्रीकृष्णस्याभोक्तृत्वप्रतिपादनं ।	२५	१
श्रीकृष्णस्य साक्षिस्वरूपकथनं ।	३५	२
श्रीकृष्णस्याविद्यारहितत्वकथनं ।	३६	१
श्रीकृष्णस्य षड्विधविकारशून्यत्वकथनं ।	३५	५
श्रीकृष्णस्वरूपकथनं ।	२८	६
श्रीकृष्णावतारश्रेष्ठत्वप्रश्नः ।	३८	५
श्रीकृष्णभक्तानां मथुरावस्थानीतिः ।	५१	३
श्रीकृष्णब्रह्मणोः पुत्रोत्तरे ।	५२	१
श्रीवत्सलाञ्जनशब्दार्थकथनं ।	५७	३
श्रीकृष्णस्य सगुणनिर्गुणोभयात्मकत्वकथनं ।	६०	१
श्रीकृष्णावताराणामाभरणादिप्रश्नः ।	६१	१
श्रीकृष्णं प्रति ब्रह्मोक्तिः ।	६१	५
श्रीगीतासु प्रतिः ।	६५	१
सनकादीन्प्रति ब्रह्मण उत्तरं ।	३	१
खाहाविषयकप्रश्नः ।	४	२

श्रीगोपालतापन्याः

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धं ।	शुद्धं ।
२	१	मचुः कः परमो	मूचुः कः परमो
२	२	विभेति	विभेति
२	६	बुद्धेः	बुद्धेः
२	१०	व्रातं	व्रातं
३	२	मृत्युर्विभेति	मृत्युर्विभेति
३	४	विभेति	विभेति
३	१३	विभेति	विभेति
४	१६	विभेति	विभेति
६	१८	पुस्तकपाठः	पुस्तकपाठः
७	१७	गोपीगोपगवावीत- मिति । कैश्चित्	गोपीगोपगवावीत- मिति कैश्चित्
१२	६	मकरोत्	मकरोत्
१२	२१	भगवद्दीर्घं	भगवद्दीर्घं
१२	२१	कतोऽर्थः	कतोऽर्थः
१५	८	मण्डुकादि	मण्डूकादि
१५	२३	मल	मूल
१६	२	नैर्ऋत्यवायव्ये	नैर्ऋत्यवायव्ये
१६	२१	शुक्लवर्णाय	शुक्लवर्णायै
१८	२०	असेवात् असेवनात्	असेवात् असेवनात्
२१	१५	प्रकटो कुर्वन्	प्रकटी कुर्वन्

२१	२१	इति शेषः	इति शेषः
२१	२२	टीकयां	टीकायां
२२	२	स्त्रीपुंसादि	स्त्रीपुंसादि
२२	४	मात्मनं	मात्मानं
२२	१३	समात्यर्थः	समात्यर्थं
२२	१६	पदात्	पदात्
२२	२२	स्वाहापदं	स्वाहापदं
२३	११	चष्टेति	चष्टे इति
२३	१७	अपतत्	आपतत्
२४	१७	विश्वद्वादिगुणकं पदमेव । वासुदेवः	विश्वद्वादिगुणकं पदमेव वासुदेवः
२५	२	स्तुत्या	स्तुत्या
२५	६	कमलापतये	कमलापतये
२७	१	जगद्गुरो	जगद्गुरो
२७	४	स्तुतिभि	स्तुतिभि
२७	८	पर्व	पूर्व
२८	१६	अस्वादयेदिति	आस्वादयेदिति
३०	३	अब्रतीब्रती	अग्रती व्रती
३२	७	शब्दवानाकाशः ॥ ११ ॥	शब्दवानाकाशः
३२	१८	शब्दवानिति ॥ १२ ॥	शब्दवानिति ।
३३	८	भूमि	भूमि
३३	१६	सङ्घ्रा	सङ्घ्रा
३५	११	सुपर्णा	सुपर्णा
४०	२०	भूतानां	भूतानां
४१	२१	अर्शादित्वात्	अर्शादित्वात्

४४	८	प्रदुन्नाख्या	प्रदुन्नाख्या
४४	१३	भूमिस्था	भूमिष्ठा
४४	१६	चतुर्थी	चतुर्थीं
४४	१८	प्रत्यक्षासौ	प्रत्यक्षा चासौ
४६	२०	अवताखां	अवताराणां
४६	२१	प्रणवार्थमाह	प्रणवार्थमाह
४६	२३	ओंकारस्यांशैः कृत इति टीकासम्मतः पाठः	ओंकारस्यांशकैः कृत इति खचिह्नितपुस्तकपाठो विश्वेश्वरसम्मतः
४८	१	मबाधितं	मबाधितं
४८	५	स्तवै	स्तु वै
४८	११	धात्वर्थान्तशब्दस्य	धात्वर्थान्तशब्दस्य
४८	१३	मबाधितं	मबाधितं
४८	१७	मायामा	मायाया
४८	३	यस्तजम्बु	यस्तु जम्बू
४८	१८	सपत	सप्त
४८	१८	बोद्धय	बोद्धय
५०	१०	जम्बुदीपे	जम्बूदीपे
५०	१३	चतुर्थ्यह	चतुर्थ्यह
५०	२२	स्तेनति	स्तेनेति
५१	२१	हीनाः य किन्तु	हीनाः ये किन्तु
५२	३	वै हङ्कार	वै हङ्कार
५२	२२	महतो वै इति	महतो वै अहङ्कार इति
५४	१	मात्रात्मको कृष्णो	मात्रात्मकः कृष्णो
५४	८	तदात्माकः	तदात्मकः

५४	२२	मधुरायां	मधुरायां
५५	७	कीरीटं	किरीटं
५५	१३	चिन्हितं	चिह्नितं
५५	१८	वचनं	वचनं
५६	६	संसारार्थं	संसारार्थं
५६	१४	सम्यक् ज्ञानं जगद्भ्रमं	सम्यक् ज्ञानं सद् जगद्भ्रमं
५६	१८	संसारार्थं सञ्जातं	संसारार्थं सञ्जातम्
५७	१५	सूर्यगम्बरौ	सूर्यगम्बरौ
५७	२२	निर्मित	निर्मित
६०	२०	सगुणमेक	सगुणमेक
६०	२१	सगुण	सगुणं
६२	२	गान्धर्वी	गान्धर्वी
६५	७	भूर्भुवः	भूर्भुवः
६५	१७	खस्तस्य	खस्तस्यै
६६	५	समानात्मन	समानात्मने
६६	८	भूर्भुवः खस्तस्य	भूर्भुवः खस्तस्यै
६६	१०	तस्यैव	तस्यै वै
६६	१७	खप्त	खप्त
६६	२७	भूतात्मा	भूतात्मा
६७	२२	खप्त	खप्त
६७	२३	पठनीयम्	पठनीयम्
६८	५	कर्तृत्वं	कर्तृत्वं
६८	२३	पाटः	पाठः

गोपालतापनी ।

पुत्र्य भागः ।

श्रीगणेशायनमः ।

(१) ओं सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायत्किष्टकारिणे ।

नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥

परमकारुणिकतया सगुणोपासनक्रमेणाधिकारिजनानामनर्थ-
निवृत्तये^(१)सच्चिदानन्दस्वरूपश्रीकृष्णात्मतावाप्तये च श्रीगोपालविद्यामुद्दी-
पयन्ती तापनी श्रुतिः श्रोतृणामविभ्रविद्यासिद्धये सदाचारावबोधनाय
विषयसौलभ्यप्रकाशनेन तत्प्रवृत्तिसिद्धये च प्रतिपाद्यपरमदैवतप्रणति-
लक्षणं मङ्गलं प्रकाशयति, सच्चिदानन्दरूपायेति । ‘कृष्णाय,’ ‘नमः,’
इति सम्बन्धः । कृष्णशब्दः सच्चिदाचकः, नशब्दश्चानन्दवाचकः, इत्यभिप्रेत्य
कृष्णशब्दार्थमाह, सदिदि । ‘सच्चिदानन्दः,’ एव स्वरूपं यस्य, सः तस्मै^(२)
क्लेशकर्षकत्वं कृष्णशब्दार्थमाह, अक्लिष्टेति । ‘अक्लिष्टम्’ अविद्याऽस्मिता-
रागद्वेषाभिवेशलक्षणक्लेशपञ्चकरहितं, भक्तजनं करोति तच्छीलाय^(३)।

१ ओं तत्र कृष्णः कस्मात् । कृष्णर्भूवाचकः शब्दो नञ् निर्दृतिवाचकः । तयो-
रैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते । इति घ, ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयस्य प्रारम्भे पाठः ।
अस्य, कृष्यते विलिख्यते इति कूट भूमिः सर्वाधारः, निर्दृतिरानन्दः सुखं, तथैरैक्यं
सामानाधिकरण्यं, तच्च यदा कर्मधारथेण भवति तदा परं ब्रह्म कृष्ण इति शब्देनाभि-
धीयते । अथवा भूयद्दणं दृश्यापलक्षणं, निर्दृतिः सुखस्वरूपं ब्रह्म, तथैरैक्यम् अध्यासनिवृत्त्या
शुद्धात्मतापादनमिति व्याख्या नारायणेन कृता । विश्वेश्वरेण तु नैष पाठो धृतः ।

२ जनानर्थनिवृत्तये इति ग, ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

३ सच्चिदानन्दं यद् ब्रह्म तदेव स्वरूपं यस्य तस्मै । यद्वा सन्नौ सर्वकालदेशसत्ताकौ
सर्वोत्कृष्टौ सौ ज्ञानानन्दौ तावेव स्वरूपं साकारो यस्य तस्मै इति जीवगोखामिहोत्तरार्थः ।

४ अक्लिष्टं यथा स्यात्तथा गोवर्द्धनधारणकेशवधादिलोलां कर्तुं शीलं यस्य तस्मै
इति जीवगोखामिहोत्तरार्थः ।

ओं मुनयो ह वै ब्रह्माणमचुः, कः परमो देवः, कुतो मृत्युः^(१)
विभेति, कस्य विज्ञानेन अखिलं विज्ञानं भाति,^(२)केनेदं विश्वं

तत्सद्भावे प्रमाणमाह । 'वेदान्तवेद्याय' लक्षणादृत्त्या प्रकाश्याय इत्यर्थः ।
“ तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ” “ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ” इति
श्रुतेः, स्मृतेश्च । नमस्यतौपयिकं रूपमाह, विशेषणद्वयेन । 'गुरवे'
सर्वहितोपदेशे, 'बुद्धेः' सर्वेन्द्रियप्राणमनोधियां, 'साक्षिणे' । एतेन
ज्ञानदाढत्वेन प्राधान्यं सूचितम् । वेदान्तवेद्याय, इति विषयः सूचितः ।
उपनिषच्छब्दवाच्यत्वादपि तापन्या विषयप्रयोजनादिकं सूचितम् ।
तथा हि ये इमां गोपालविद्यामुपयान्ति मुमुक्षवस्तेषामियं गोपालविद्या
गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थव्रातं श्रातयति, तथा कृष्णाख्यं संसारविनिवर्त्तकं
परं ब्रह्म गमयति । संसारहेत्वविद्यादिकं च अत्यन्तमवसाद्यति विनाशय-
तीति व्युत्पत्त्या गोपालविद्या उपनिषदुच्यते । तद्धेतुत्वाच्च ग्रन्थोऽपि
उपनिषदित्युच्यते । “आयुर्वेधृतम्” इत्यादिवत् । अत्र मुमुक्षुरधि-
कारी । कृष्णाख्यं संसारविनिवर्त्तकं सच्चिदानन्दस्वरूपं विषयः ।
आत्यन्तिको संसारनिवृत्तिः कृष्णस्वरूपावाप्तिश्च प्रयोजनम् ॥१॥

ग्रन्थप्रयोजनादीनाञ्च साध्यसाधनभावः सम्बन्ध इत्यभिप्रेत्य गोपाल-
विद्यास्तुत्यर्थमाख्यायिकाभारचयति, मुनयो ह वै ब्रह्माणमिति । ह वै
इत्यव्ययम् । 'ह वै' स्मर्यते । 'मुनयः' तत्त्वमननशीलाः सनकादयः,
'ब्रह्माणं,' प्रति 'ऊचुः' । किम् । 'कः,' 'परमः' सर्वोत्कृष्टः,

१ कस्मान्मृत्युरिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अखिलं विज्ञानं भवति इति ख, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

संसरति, इति ॥२॥ तद् द्वावाच ब्राह्मणः, श्रीकृष्णो वै परमं
 दैवतम् ॥ ३ ॥ गोविन्दान्मृत्युर्विभेति ॥ ४ ॥ गोपीजन-
 वल्लभज्ञानेन तज् ज्ञातं (१) भवति ॥ ५ ॥

‘देवः’ । ‘कुतः’ कस्मात्, च ‘मृत्युः,’ ‘विभेति’ चस्यति । ‘कस्य,’
 ‘विज्ञानेन,’ ‘अखिलं’(२) सकलं जगत्, ‘भाति’ । ‘केनेदं विश्वं,’
 ‘संसरति’ प्रसरति उत्पद्यते ॥ २ ॥

तद् इति । ‘तत्’ तत्र प्रश्नेषु, ‘ब्राह्मणः’ कान्दसत्वात् ब्रह्मा, (३) ‘उ’
 अपि, तान् प्रति ‘ह’ किल, गोपालविद्ययैवोत्तरम् ‘उवाच’ । किम् ।
 ‘श्रीकृष्णः,’ ‘वै’ प्रसिद्धं, ‘परमं दैवतं’ । कृष्णशब्दः सत्तावाचकः,
 नकारश्च आनन्दवाचकः, तथाच, सदानन्दः परमं दैवतमित्यर्थः । यद्वा
 भक्तपापकर्षणात् कृष्णः परमं दैवतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

गोविन्दादिति । गवा ज्ञानेन वेद्य उपलभ्यः ‘गोविन्दः,’ तस्मात्
 उपलब्धात्, अमृतस्वरूपावाप्तौ ‘मृत्युः,’ ‘विभेति’ भयेन तदाज्ञा-
 कारी भवति इत्यर्थः(४) । “भीष्माऽस्माद्वातः पवते नीषेदेति सूर्यः”
 इत्यादिश्रुतेः ॥ ४ ॥

गोपीजनेति । इदं सकलजगत् नामरूपाभ्यां गोपायति रक्षति,
 अथवा परं पुमांसं परब्रह्मस्वरूपं गोपायति संवृणोतीति व्युत्पत्त्या गोपी
 प्रकृतिर्भाया, तस्याः सकाशाज्जातः प्रपञ्चः, ‘गोपीजनः,’ तस्य ‘वल्लभः’
 स्वामी ईश्वरः उत्पादनपालनसंहरणाधानम्, इत्यधिकृतत्वात् तद्विज्ञा-

१ गोपीजनवल्लभज्ञानेनेदं विज्ञातम् इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अखिलं प्राकृताप्राकृतं सर्वं वस्तु । इति जीवगोखामिप्रणीतोऽर्थः ।

३ ब्राह्मण इति प्रत्यगात्मनो हरेरपत्यं ब्राह्मणः स्वयम्भूरिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

४ गोविन्दरूपेण स गोचारकः व्याघ्रान् गा इव मृत्योर्जीवानपि रक्षतीत्यर्थः । इति
 जीवगोखामिप्रणीतोऽर्थः ।

स्वाहयेदं संसरतीति ॥ ६ ॥ तदु चोचुः, कः कृष्णो, गोवि-
 न्दश्च कोऽसाविति^(१) गोपोजनवस्त्रभः कः, का स्वाहेति ॥ ७ ॥
 तानुवाच ब्राह्मणः, पापकर्षणो, गोभूमिवेदविदितो विदिता,^(२)

नेन 'तत्' अखिलं विश्वं, विज्ञातं 'भवति' । "यथा एकेन मृत्पिण्डेन
 अखिलं मृत्प्रमयं विज्ञातं भवति" इति श्रुतिस्मृतीतिहासलोकेषु प्रसिद्धेः ॥ ५ ॥

स्वाहयेति । सुषु आह आहुतिक्रिया यया सा 'स्वाहा' इति व्युत्पत्त्या
 स्वाहाशब्दवाच्या मायया, 'इदं' जीवजातं, 'संसरति' संसारवद्भवति,
 इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं गूढार्थं ब्रह्मणा उक्ते तदर्थं जिज्ञासवो मुनयः 'तत्' तत्र, 'उ ह' पूर्वं,
 'ऊचुः,' इत्याह, कः कृष्ण इति ॥ ७ ॥

प्रागुक्तार्थं ब्रह्मा प्राह इत्याह, तानुवाच ब्राह्मण इति । 'ब्राह्मणः'
 ब्रह्मा, 'तान्' सनकादीन्, प्रति 'उवाच' । कृष्णस्वरूपमाह, पापेति ।
 पापकर्षकत्वात् प्रागुक्तरीत्या च सच्चिदानन्दरूपत्वात् पापकर्षकसच्चिदान-
 नन्द एव कृष्णः अतः परमो देव इत्यर्थः^(३) । गोविन्दस्वरूपमाह, गोभूमि-
 वेदविदित इति । गवि भूमौ गोशब्दवाच्यात् वेदात् 'विदितः,'
 'विदिता' वेत्ता द्रष्टा गोविन्दः, अतस्तस्मादधिष्ठानतया ज्ञात्वा मृत्युः वि-

१ गोविन्दश्च कोसौ इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ वेदिता इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ पापं चित्तमपि स्वीयस्वीलया कर्षति पापपुरुषान् पूतनाशकेश्यादीन् असुरानपि
 स्वहनान् मुक्तिदानार्थमाकर्षतीति स एव परमकृपालुः परमदैवतमिति भावः इति जीव
 गोस्वामिकृतोर्थः ।

गोपीजनाऽविद्याकलाप्रेरक, स्तन्माया चेति ॥ ८ ॥ सकलं
परं ब्रह्मैव तत् ॥ ९ ॥ यो ध्यायति, रसयति,^(१) भजति,
सोऽमृतो भवति सोऽमृतो भवतीति ॥ १० ॥

भेति इत्यर्थः । गोपीजनवल्गुभस्वरूपमाह, गोपीजनेति । गोपायन्तीति
गोप्यः पालनशक्तयः तासां 'जनः' समूहः, तद्वाच्या 'अविद्याकलाः,' च
तासां वल्गुभः स्वामी 'प्रेरकः' ईश्वरः, इति व्युत्पत्त्या गोपीजनवल्गुभ-
स्वैश्वरस्य सर्वाधिष्ठानस्य, ज्ञानेन सर्वमारोपितत्वेन विदितं भवति
इत्यर्थः^(२) । स्वाहास्वरूपमाह, तन्मायेति । प्रागुक्तरीत्या तस्य ईश्वरस्य
अधीना 'माया' स्वाहा, तथा सर्व संसरति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सकलमन्त्रस्य फलितार्थमाह, सकलमिति । कथया मायया, सहितं
'सकलं' परमेश्वराख्यं, 'परं ब्रह्मैव,' 'तत्' उक्त मन्त्रप्रतिपाद्यम् ॥ ९ ॥

एतद्व्यानादेः फलमाह, यो ध्यायतीति । 'यः'यः, तद्रूपं 'ध्यायति,' तथा
'रसयति' कामबीजेन पञ्चपदीं जपति, 'भजति' पूजयति, 'सः अमृते
भवति' मरणात् विवर्जितो भवति, इत्यर्थः ॥ १० ॥

१ एतद्योध्यायति रसति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ गोपीजनस्य या अविद्याकला अविद्यावयवास्मासां प्रेरकः निवर्तकः गोपीजनवल्गुभः
कामनायविद्यानिवर्तनेन स्वात्मभावप्रद इत्यर्थः । यद्वा गोपीजन एवासमन्नात् विद्याकला
ज्ञानप्रदो ग्रन्थभागः गोप्यः गाव ऋच इतिश्रुतेः तासां प्रेरकः खोन्मुखतासम्पादकः । इति
नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

गोपायति सकलमिदं गोपायति सकलं परं पुमांसमिति गोपी प्रकृतिः तस्या जातं
जन इति मद्दादिकं पृथिव्यन्तमिति क्रमदीपिकोक्तेः । गोपीजनैर्गोपिकैस्त्वैजीवे
अविद्याकलां प्रेरयति इति सः । यद्वा गोपीजनेषु अविद्याकलाम् अज्ञानचन्द्रकलां प्रेरय-
तीति सः । स्वसौन्दर्यामाधुर्यादिज्ञानं अपहृत्य स्वप्रेरणा तान् मोहयतीत्यर्थः । वल्गुभः
खलु स्वगुणैः स्वप्रेयसीर्यन्मोहयति तदेव तस्य वल्गुभता । इति जीवगोखामिप्रणीतोऽर्थः ।

ते होचुः, किं तद्रूपं, किं रसनं, कथं चाहो तद्गजनं,^(१) तत् सर्वं
विविदिषतामाख्याहीति ॥ ११ ॥ तदु होवाच हैरण्यो,
गोपवेशमब्भाभं तरुणं कल्पद्रुमाश्रितम् ॥ १२ ॥ तदिह
श्लोका भवन्ति ।

ध्येयं पृच्छन्ति, तथा रसनादिकञ्च पृच्छन्ति, ते होचुरि-
त्यादिना ॥ ११ ॥

तत्र ध्येरूपनिरूपणमवतारयति, तदु होवाचेति । 'तत्' तत्र प्रश्नेषु,
'हैरण्यः' हैरण्यगर्भस्यापत्यं हैरण्यः ब्रह्मा, ध्येयं रूपम् 'उवाच,' इत्यर्थः ।
गोपवेशमिति । गोपायतीति गोपलस्य वेशो यस्य तं 'गोपवेशं' पालक-
स्वरूपम् अपो विभर्त्ति इत्यब्धः समुद्रः तद्वदाभा यस्य तम् 'अब्भाभं'
समुद्रवङ्गभीरम्, अपारमित्यर्थः । 'तरुणं' जरादिदोषरहितं ।
'कल्पद्रुमः' वेदः, सर्वपुरुषार्थहेतुत्वात् तम् आश्रितं' तत्प्रतिपाद्यम् । इति
तेनैव वा सर्वापासनाकर्म्मप्रतिपादकेन तत्तत्कर्म्मफलसिद्धये आश्रितम् ।
"ईश्वरायत्तं फलमत उपपत्तेः" इति न्यायात्, "लभते च ततः कामा-
न्मयैव विहितान् हितान्" इतिस्मृतेश्च । यद्वा 'गोपः' धेनुपालकः,
तस्य 'वेशः,' यस्य तम् । 'अब्भाभं' सजलजलदनीलं । 'तरुणं' नवयौवनं ।
कल्पद्रुमूले सिंहासनस्थाऽऽसुजोपविष्टमित्यर्थः ॥ १२ ॥

१ कथं वा आहो इति घ, चिह्नितपलकपाठः ।

सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरं ।

द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरं ॥ १ ॥

गोपगोपीगवावीतं^(१) सुरद्रुमतलाश्रितं ।

उक्तरूपध्यानं मन्त्रसम्प्रतिव्याजेन सविस्तरमाह, तदिहेति । 'तत्' तत्र, 'इह' उक्तरूपध्याने, 'श्लोकाः' मन्त्राः, अपि 'भवन्ति' । सत्पुण्डरीकनयनमिति । 'सत्' निर्मलं, 'पुण्डरीकं' हृत्कमलं, 'नयनं' प्रापकं यस्य तं । 'मेघा' उपतप्तमनसि सच्चिदानन्दस्वरूपा, 'आभा', यस्य तं । विशेषेण द्योततइति विद्युत्, विद्युदेव 'वैद्युतम्' तादृशम् 'अम्बरं' स्वप्रकाशविदाकाशमित्यर्थः । हौ हिरण्यगर्भविराडात्मनौ, भुजौ मौक्तिकशिल्पहेतुभूतौ हस्तौ, यस्य तं 'द्विभुजं' । ज्ञानमुद्रा तत्त्वमसीति सच्चिदानन्दैकरसाकारा दृष्टिः, तत्र 'आद्यं' प्रकाशमानं^(२) । वने विविक्तप्रदेशे स्वभक्तैषु मालते प्रकाशते इति तं 'वनमालिनम्' । 'ईश्वरं' ब्रह्मादीनामपि नियन्तारम् ॥ १ ॥

आत्मानं गोपायतीति, 'गोपः' जीवः, 'गोपी' माया, 'गावः' वेदाश्च, तैः 'आवीतं' स्वामितया आश्रितं । 'सुरद्रुमः' वेदः, तस्य 'तलं' स्वरूपम्, 'आश्रितं' तत्प्रतिपाद्यम्, इत्यर्थः । 'दिव्यास्त्ररथैः'

१ गोपोगोपगवावीतमिति । कैश्चित् पद्ये तत्राभ्यर्चितत्वात् गोपीपदस्य पूर्वनिपातः । गोपा हि प्रायेण स्त्रीनेत्रा भवन्ति । इति नारायणटीकाधृतपाठः ।

२ तर्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो हृदि विन्यसेत् । वामहस्ताम्बुजं राजान्मूर्धनि विन्यसेत् । ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रथमी । प्रथमीत्यातिशायिकनिर्देशादन्येषामवताराणां प्रियेति गम्यते । सौनमुद्राद्यमिति तु युक्तः पाठः । सौनवतैव पूतनादिकंसान्नानां निपातितत्वात् स्वरूपस्य च श्लोकेऽप्रकाशनाच्च गोपीजनेषु गुणभावेन स्थितं ब्रह्मेत्यर्थः । इति नारायणप्रणीतेऽर्थः ।

दिव्यालङ्कारणोपेतं रत्नपङ्कजमध्यगं ॥ २ ॥

कालिन्दीजलकल्लोलसङ्गिमारुतसेवितं ।

चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरिति ॥ ३ ॥

षड्विधैश्वर्यैः, 'उपेतम्' । तथा 'रत्न'तुल्यम् अतिस्वच्छं यत्
 'पङ्कजं' हृदयकमलं, तदन्तःस्थाकाशगतः, तम् । "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य
 धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्य च मोक्षस्य घणां भग इतीङ्गना"
 इति । ते च षड् धर्मा यस्य सन्तीति भगवान् ॥ 'कालिन्दी' नाम
 निर्मलोपासना, तस्याः 'जलकल्लोलाः' नानास्फुरणतरङ्गाः, तत्
 'सङ्गी,' 'मारुतः' निश्चलप्राणवायुश्च, ताभ्यां 'सेवितम्' आराधितम् ।
 यद्वा भक्तानुग्रहार्थमाविष्कृतचिह्ननस्य यथाश्रुतमेवेदं ध्यानं । 'सत्-
 पुण्डरीक'वदतिनिर्मले 'नयने,' यस्य तम् । 'मेघामं' नीरदश्लामलं ।
 तडिदाभम् 'अम्बरं' यस्य तं पीताम्बरम् । 'द्विभुजं' देवकीप्रार्थनया
 अन्यभुजद्वयसोपसंहृतत्वात् यद्वा अष्टादशाक्षरे द्विभुजे ध्येय इति
 सूचितम् । 'ज्ञानमुद्रा' हृद्याश्रिततर्जन्यङ्कुलयोगरूपा, तया, 'आढ्यं'
 युक्तं । वनमाला नाम नानायुग्मपल्लवरचिता पादतलावलम्बिनी
 माला, विद्यते यस्य तं 'वनमालिनम्' । 'ईश्वरम्' उक्तार्थम् ।
 'गोपाः' श्रीदामादयः, 'गोप्यः' राधाद्याः, 'गावः' कपिलाप्रभृतयः,
 ताभिः 'आवीतं' परिभृतम् । कल्पवृक्षाश्रयम् । 'दिव्यैः' अलौकिकैः,
 आभरणैः, 'उपेतं' । सिंहासनापरि रत्नमयसुवर्णकमलमध्यस्थितम् ।
 यमुनाजलतरङ्गसम्बन्धिवायुना सेवितम् । एवंविधं श्री'कृष्णं,' 'चेतसा,'
 'चिन्तयन्' ध्यायन्, नरः 'संसृतेः' संसारात्, 'मुक्तो भवति' । 'इति'-
 शब्दे ध्यानसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्य पुना रसनं जलभूमिन्दुसम्पातकामादि कृष्णायेत्येकं पदं, गोविन्दायेति द्वितीयं, गोपीजनेति तृतीयं, वल्लभायेति तुरीयं, स्वाहेति पञ्चममिति पञ्चपदीं जपन्, पञ्चाङ्गं द्यावा-भूमौ सूर्याचन्द्रमसौ साग्नी तद्रूपतया ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्म सम्पद्यत इति ॥ १३ ॥

द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह, तस्य पुना रसनमिति । 'तस्य' कृष्णाख्यब्रह्मणः, 'रसनं' 'जलभूमिन्दुसम्पातकामादि' यथा स्यात् तथा पञ्चपदजपनम्, इति शेषः । 'जलं' ककारः, भूमिः लकारः, ईकारः अग्निः, इन्दुः, अनुस्वारः, एतेषां सम्पातरूपं यत् कामवीजं, तत् आदौ प्रथमं यथा स्यात्तथेत्यर्थः (१) । तानेव पञ्च पदानि विदुषोति, कृष्णायेत्येकं पदमित्यादिना । उक्तारसनस्य फलमाह, पञ्चपदीमिति । 'पञ्चपदीं जपन्,' पुरुषः 'पञ्चाङ्गं,' 'ब्रह्म' नारायणात्मकं, 'तद्रूपतया' पञ्चाङ्गब्रह्मतादात्म्येन, प्राप्नोतीति सम्बन्धः । इदन्तु सकृच्चपफलम् । पञ्चाङ्गान्याह । 'द्यावा-भूमौ,' तथा अग्निना सहितौ 'साग्नी,' 'सूर्यचाचन्द्रमसौ' (१) । अभ्यासः प्रथमोपनिषत्समाख्यर्थः ॥ १३ ॥

१ कामो वक्ष्यमाणं कामवीजं तदादि कृष्णायेति चतुर्थ्यन्तेकं पदमित्यर्थः । एवं चलारि चतुरचराणि पञ्चमं द्व्यचरमिति पञ्चपदीमेवरूपां पञ्चपदीं प्रजपन् पञ्चाङ्गं कुर्यादिति शेषः । पञ्चाङ्गानि हृदयशिरःशिखाकवचास्राणि, चतुरचराणि चलार्थ्यङ्गानि, पञ्चमं द्व्यचरमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ तत् पञ्चाङ्गं पञ्चरूपेणोपाख्यमित्याह, द्यावाभूमौ सूर्याचन्द्रमसौ साग्नी इति । ह्रीं कृष्णाय दिवात्मने हृदयाय नमः, गोविन्दाय भूम्यात्मने शिरसे स्वाहा, गोपीजन-सूर्यात्मने शिखायै वषट् इत्यादिप्रयोगः । इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

तदेष श्लोकः । क्लोमित्येतदादावादाय कृष्णाय गोवि-
न्दायेति च गोपीजनवल्लभाय वृद्धज्ञानव्या सकृदुच्चरेत्^(१) यो
गतिस्तस्यास्ति मङ्गु नान्या गतिः स्यादिति^(२) ॥ १४ ॥

उक्तसरसने मन्त्रसंवादमाह, तदेष इति । 'तत्' तत्र उक्ते रसने,
'एषः,' 'श्लोकः' मन्त्रः, वर्तत इति । 'क्लोमित्येतत्,' 'आदौ,'
'आदाय' उच्चार्य, अथ 'कृष्णाय', 'गोविन्दाय', 'इति,' 'य' पुनः,
'गोपीजनवल्लभाय,' 'वृद्धज्ञानव्या' स्वाहया, इत्यर्थः^(१) । इति 'यः',
'सकृत्' एकवारमपि, 'उच्चरेत्', 'तस्य,' 'मङ्गु' श्रीध्रं, पञ्चाङ्गप्रज्ञात्मरूप-
'गतिः', भवति, 'अन्या' चन्द्रमण्डलरूपा, 'गतिः', तस्य 'न स्यात्' ।
'इति'शब्दो रसनसमात्यर्थः ॥ १४ ॥

कथञ्चाहो तद्गुणमिदमित्यस्योत्तरं वक्तुं भजनशब्दार्थमाह, भक्ति-
रस्य भजनमिति । पर्यत्रायेवार्थाऽवगमासम्भवात् पुनर्भजनस्य सङ्ख्यमाह,

१ सकृदुच्चरेत् इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ क्लोमित्येतदादावादाय कृष्णाययोगं गोविन्दायेति गोपीजनवल्लभाय वृद्धदुषन-
श्रामं तदुच्चरेत् या गतिस्तस्यास्ति मङ्गु नान्या गतिः स्यादिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
अस्य क्लोमिति कृष्णाययोगं कृष्णायैतिपदेन युक्तं गोविन्दायेत्यपि आदाय पुनः गोपीजन-
वल्लभाय वृद्धदुषनवत् श्रामवर्षं तदपि साधारणं संसारकारणं साधेति पदमुच्चरेत् यः ।
अविद्या हि तमोरूपा तमस्य श्रामं भवति इति नारायणप्रतीतिार्थः ।

अपपरिपाटीं दर्शयति । क्लोमित्येतदादावादाय उच्चार्य कृष्णायैति चतुर्थ्यन्त-
पदेन योगो यस्य तत् । वृद्धज्ञानुर्मुखाप्रकाशः परमेष्ठरो वक्रिर्वा तदीयया स्वाहया
सचिन्मिति जीवगोखामिप्रतीतिार्थः ।

भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैरास्येनैवामुष्मिन्
मनसः कल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यम् ॥ १५ ॥ कृष्णं तं विप्रा
ब्रह्मधा यजन्ति गोविन्दं सन्तं ब्रह्मधाऽऽराधयन्ति (१) गोपी-
जनवक्त्रभो भुवनानि दध्रे ॥ १६ ॥

तदिहामुनेति । 'इह', 'अमुत्र', 'उपाधेः' ऐहिकपारलौकिकप्रयोजनस्य, 'नैरास्येन' निरसनमेव नैरास्यं तेन ऐहिकामुष्मिकफलकामनाराहित्येन, 'एव', 'अमुष्मिन्' कृष्णाख्ये ब्रह्मणि, 'मनसः', 'कल्पनं' प्रेम्णा तन्मयत्वं, तदेव भजनमुक्तमित्यर्थः । 'एतत्' भजनम्, 'एव', 'नैष्कर्म्यं' ज्ञानम्, इत्यर्थः ॥ १५ ॥

कृष्णं तमिति । 'तं', 'कृष्णम्' ज्ञानन्दात्मानं, 'विप्राः' सात्त्विकाः, 'ब्रह्मधा' त्र्ययज्ञपाठयज्ञयोगयज्ञादिभिः 'यजन्ति' । गोविन्दमिति । गोभूमिवेदविदितं, 'सन्तं', 'ब्रह्मधा' श्रवणकीर्तनस्मरणपादसेवनार्चनवन्दनदास्यसख्यात्मनिवेदनादिभिः, विप्रादयः सर्वेऽपि 'आराधयन्ति' सेवयन्ति । तस्यैव सेव्यत्वे हेतुः गोपीजनवक्त्रभ इति । 'गोप्यः' पालनशक्तयः, तासां 'जनः' समुदायः, तस्य 'वक्त्रभः' स्वामी प्रेरकः सन्, 'भुवनानि' अनन्तकोटिब्रह्माण्डानि 'दध्रे'(१) । उपलक्ष्यमेतत् । अपालयत् पालयति पालयिष्यति च ॥ १६ ॥

१ ब्रह्मधा रसन्ति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ भजनप्रकरणे भजनफलं भजनव्यतिरेकफलञ्च मन्त्रपदैरेव दर्शयति कृष्णं तमिति । शारदादय इव श्रावणार्गेण पूजयन्ति । गोविन्दमाविष्कृतकैशोरवयसं सन्तं गोप्य इवामुरावमार्गेणाराधयन्ति । दध्रे धारयति पालयति भजनफलप्रधानेन पूज्यते च इति जीव-गोसातिकृतोऽर्थः ।

स्वाहाश्रितो जगदेजयत् सुरेताः ॥ १७ ॥ वायुर्यथैको
भुवनं प्रविष्टो जन्ये जन्ये पञ्चरूपो बभूव । कृष्णस्तथैकोऽपि
जगद्वितार्थं शब्देनासौ पञ्चपदो विभातीति ॥ १८ ॥

एवं पालकत्वात् सेव्यत्वमुक्तम्, अथजनकत्वादपि तदाह, स्वाहाश्रित-
इति । 'स्वाहा' माया, तदा'श्रितः' तदाधिष्ठाता सन्, 'जगत्' अद्यत्तनाम-
रूपम्, 'एजयत्' अधालयत् ब्रह्मीभावायान्मुखमकरीत्, वृष्टिकाले(१) ।
अथ हेतुगर्भविशेषमाह, सुरेताइति । सुष्ठु शोभनं चिद्रूपं मायायां
प्रतिबिम्बोन्मुखं, रेता यस्य सः 'सुरेताः' । "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव"
इतिश्रुतेः, "मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम्" इति स्मृतेश्च ॥ १७ ॥

भक्तानामाराधनसौकर्याय गोपालविद्यात्मकशब्दरूपेण भगवान्
पञ्चधा भाषीति सदृष्टान्तमाह, वायुर्यथैकइति । 'यथा,' 'भुवनं' ब्रह्माख्यं,
'प्रविष्टः,' 'एकः,' एव, 'वायुः,' 'जन्ये जन्ये' शरीरे शरीरे प्रतिशरीरं,
'पञ्चरूपः' प्राणायानव्यानादिरूपः, 'बभूव' । 'तथा' एव 'एकोऽपि,'
'असौ' कृष्णः, 'जगद्वितार्थं,' 'भुवनं,' 'प्रविष्टः,' 'शब्देन' गोपाल-
विद्यात्मकेन, पञ्च पदानि यस्य सः 'पञ्चपदः,' विविधं 'भाति' प्रकाशते,
'इति'शब्दो मन्त्रसमात्यर्थः ॥ १८ ॥

गोविन्दं सन्तं वज्रधाराधयन्तीत्युक्तं, तजाराधनात्मकमुपासनं
दृष्ट्वन्तीत्याह, ते होचुत्तपासनमेतस्येति । 'ते' सनकादयः, 'ह' किञ्च,

१ स्वाहामाया आश्रिता उ इत्यध्ययं सम्बोधने पादपूरणे वा जगत्-एजयत् भजन-
व्यतिरेकेण संसारप्रवाहेण कल्पयति इत्यर्थः । सुरेताः अतिबलवतां शोभनं रेता भगव-
द्दीर्घं यस्यामिति वा इति जीवगोखानिकृतोऽर्थः ।

ते होचुरुपासनमेतस्य परमात्मनो गोविन्दस्याखिला-
धारिणो ब्रूहीति ॥ १९ ॥ तानुवाच यत्तस्य पीठं हैरण्याष्ट-
पलाश^(१)मम्बुजं । तदन्तरालिकेऽनलास्रयुगं^(२) तद-
न्तराद्यार्णाखिलवीजं कृष्णाय नम इति^(३) वीजाद्यं^(४)

‘एतस्य,’ ‘परमात्मनः’ श्रीकृष्णस्य, ‘गोविन्दस्य,’ ‘अखिलाधारिणः,’ ‘उपा-
सनम्’ आराधनं, ‘ब्रूहि’ कथय, इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तत्राराधनाधिष्ठानभूतं पीठनिरूपणमवतारयति, तानुवाचेति ।
‘यत् तस्य पीठं,’ तत् ‘तान्,’ प्रति ब्रह्मा ‘उवाच,’ इत्यर्थः । खण्डे
क्षालितं पीठं स्थापयित्वा ‘हैरण्याष्टपलाशं’ सौवर्णाष्टदलम्, ‘अम्बुजं,’
स्थापयेत् गन्धयुतेन चन्दनेन वा लिखेत् इत्यर्थः । ‘तदन्तरालिके’
तस्य कमलस्य अन्तरालभवे प्रदेशे, ‘अनलास्रयुगं’ त्रिकोणद्वयं, सं-
लिखेदित्यर्थः । तदन्तराद्यार्णेति । तस्य षट्कोणस्य, ‘अन्तरा’
मध्ये, ‘आद्यार्ण’रूपम् ‘अखिल’कार्यस्य ‘वीजं’ कामवीजं, साध्यनाम
कर्म्मनाम च लिखेदिति शेषः । तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायां । “कर्म्मि-
कायां लिखेद्वह्निपुटितं मण्डलद्वयं । तस्य मध्ये लिखेद्वीजं साध्याख्यं
कर्म्मसंयुतम्” इति ॥ ‘कृष्णाय नम इति,’ ‘वीजाद्यं’ वीजेन कामवीजेन

१ हैरण्याष्टपलाशमिति ख, घ, ङ, चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः नारायणसम्मतः ।

२ तदन्तरालिकानलास्रयुगमिति ख, घ, ङ, चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः ।

३ तदन्तराद्यार्णं विलिखीत कृष्णाय नम इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । तदन्तरा-
द्यार्णं खिलवीतं कृष्णायनम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठो नारायणाम्बिनेतो जीवगोक्षामि-
त्याख्यानस्य ।

४ वीजाद्यमिति घ, ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

सब्रह्माणमाधायानङ्गायत्री^(१) यथावद्वालित्थ^(२) भूम-

आद्यं षडक्षं, सन्धिषु षडक्षरं लिखेत् “ षडक्षं सन्धिषु ” इति क्रमदीपिकोक्तेः । सब्रह्माणमिति । पूर्वलिखितं कार्त्तिकस्थमनङ्गा-
वीजं ‘सब्रह्माणम्’ अष्टादशाक्षरमन्त्रोपेतम्, ‘आधाय,’ इत्यर्थः । मन्त्र-
तद्द्रष्टारभेदात् मन्त्रो ब्रह्मा । तदुक्तं संहितायां । “ततः श्रियैर्मानो-
र्वर्णैस्तं कामं वेष्टयेत् सुधीः” इति । षट्कोणस्य पूर्वैर्नैर्ऋत्यवायव्य-
कोणेषु श्रीमिति वीजं लिखेत् । अभ्येयपश्चिमेशानकोणेषु, ह्रीमिति
वीजं लिखेदिति शेषः । “श्रियं षट्कोणकोणेषु ऐन्द्रनैर्ऋतिवायुषु ।
आलिख्य विलिखेन्नायां वद्विवाखण्डशूलिषु” इति संहितोक्तेः ।
अनङ्गायत्रीमिति । अष्टदशस्य सर्वजनसम्मोहनाय केशरेषु ‘अनङ्गा-
गायत्री’ कामगायत्री, (१) ‘यथावत्’ त्रिशः त्रिशः, बालिलेदित्यर्थः ।
“कामदेवाय सर्वजनप्रियाय सर्वजनसम्मोहनाय ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल
सर्वजनस्य हृदयं मे वशं कुरु कुरु खाहा” इत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरं माला-
मन्त्रं, प्रतिदलं षट् षट् अक्षरं क्रमेण लिखेदित्यवबोद्धव्यम् । अष्ट-
दशस्योपरि चतुर्दशत्वा मातृकाक्षरैर्वेष्टयेदित्यपि बोध्यम् । “अक्षरैः
कामगायत्र्या वेष्टयेत् केशरे सुधीः । काममालामनोर्वर्णैर्दलेष्वष्टसु
मन्त्रवित् ॥ लिखेद्गुहाननैर्भक्तैर्मातृकां तद्वह्निर्लिखेत् ।” इति

१ आधायानङ्गमनुं गायत्रीमिति ख, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

२ यथावद्द्वारास्य इति घ, ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः । यथावद्द्वारापय्य इति ख,
चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ अनङ्गायत्री कामदेवाय विग्रहे पुष्पवाहाय धीमहि तन्नोऽङ्ग प्रचोदयादिति
मारायणः ।

एडलं शूलवेष्टितं^(१) कृत्वाऽङ्गवासुदेवादिरुक्मिण्यादिस्वशक्ती-

संहितोक्तेः । भूमण्डलं शूलवेष्टितं कृत्वेति । “भूगृहं चतुरस्रं
स्यादृष्टवज्रयुतं मुने” इति संहितोक्तेः । अस्यैव धारणायन्तत्वात्
साध्यादिलेखनमप्यादावसूचत् । अतएव धारणाविधानं तत्फलञ्च
संहितायामुक्तं । “ऊत्वा सहस्रमाय्येन मन्त्रसम्पातपूर्वकं । मार्ज-
यित्वाऽयुतं जम्बा धारयेद् यन्त्रमुत्तमं ॥ त्रैलोक्यैश्वर्यात्नाप्नोति देवैरपि स
पूजितः ।” इत्यादिना । इदन्तु केषलं धारणार्थं यदा यन्त्रं क्रियते
तदभिप्रायेणोक्तं, यदा पुनः पूजार्थं यन्त्रं क्रियते तदा तु पूर्वं
“मण्डुकादि षड्विधन्तं पूजयेत् कर्षिकोपरि । अमरादिपीठपादेषु
धर्मादींश्चतुरो यजेत् । चतुर्षु पीठगान्धेषु धर्मादींश्चतुरो यजेत् ।
कर्षिकायां ततोऽनन्तं पद्मान्तञ्च ततो यजेत् । तारवर्षप्रभिन्नानि मण्ड-
लानि क्रमात् ततः । सत्त्वं रजस्तम इति यजेतात्मचतुष्टयम् । आत्मान्त-
रात्मा परमात्मा ज्ञानात्मेति क्रमात् सुधीः । विमञ्चोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया
योगेति पञ्चमी । पञ्जी सत्या तथेशानानुग्रहा नवमी स्मृता । प्रागाद्यष्टसु
पत्रेषु कर्षिकायां यजेन्मुने” ॥ “ओं नमो विश्वे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय
सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः” इति पीठमन्त्रमयमस्योपरि
विन्यस्य, “ततः पीठंसमभ्यर्च्य देवमावाह्य नारद । अर्घ्यादिधूपदीपा-
दीनुपचारान् प्रकल्पयेत्” ॥ अथावरणपूजां कुर्यात् । तत्र प्रथमाव-
रणमाह, अङ्गेति । षट्कोणस्याभेयनैर्ऋत्यवायुशेषानेषु हृदयशिरः-
शिखाकवचानि, अग्रभागे नेत्रं, पूर्वादिदिक्षु च अस्त्रम्, इत्यङ्गानि
पूजयेत् । द्वितीयावरणमाह, वासुदेवादीति । पूर्वपश्चिमयाम्योत्तर-
दक्षेणु, यथाक्रमं ‘वासुदेव’सङ्घर्षप्रदुग्गानिर्बहान् पूजयेत् ।

१ मसुवेष्टितमिति घ, चिञ्चितपुस्तकपाठः ।

न्द्रादिवसुदेवादिपार्थादिनिध्यावोतं यजेत् । सन्ध्यासु^(१)

आग्नेयनैर्ऋत्यवायव्येशानेषु, यथाक्रमं शान्तिश्रीसरस्वतीरतीः पूजयेत् । तृतीयावारणमाह । ‘रुक्मिण्यादि’ ‘खशक्तयः’ कृष्णशक्तयः । “दक्षेण रुक्मिण्यौ सत्यभामा जाम्बवती तथा । नामजिती मित्रविन्दा कालिन्दी च तदाः परा ॥ सक्षणा च सुशीला च पूज्या हेमामितप्रभा” इत्यर्थः । चतुर्थपञ्चमाद्यावारणमाह, इन्द्रादिवसुदेवादिपार्थादीति । अत्र वासुदेवाद्यावारणमेव चतुर्थं बोध्यम् । पूर्वभागे वसुदेवाय पीतवर्णाय । आग्नेयकोणे देवक्यै श्यामलायै । दक्षिणभागे नन्दाय कर्पूरगौराय । नैर्ऋत्यकोणे यशोदायै कुङ्कुमगौर्यै । पश्चिमे बलदेवाय शरङ्खकुन्देन्दुधवलाय । वायव्ये कलापश्यामलायै सुभद्रायै । उत्तरकोणे गोगोभ्यः । ईशानकोणे गोपीभ्यः । पश्चमन्तु पार्थाद्यावारणम् । अर्जुननिशरगोह्ववदारकविश्वक्सेनसात्यकिगण्डनारदपर्वतान् पूजयेत् । षष्ठं निध्यावरणम् । पूर्वदिशि इन्द्रनिधये । आग्नेयदिशि नीलनिधये । याम्ये कुन्दाय नमः । नैर्ऋत्यकोणे मकराय । पश्चिमे आनन्दाय । वायव्ये कच्छराय । उत्तरे शङ्खनिधये । ईशानकोणे पद्मनिधये । सप्तममिन्द्राद्यावारणम् । इन्द्राय पीतवर्णाय पूर्वदक्षे । अग्नये रक्तवर्णाय । यमाय नीलोत्पलवर्णाय । रक्षोऽधिपतये कृष्णवर्णाय । वायवे धूम्रवर्णाय । वरुणाय शुक्लवर्णाय । कुबेराय नीलवर्णाय । ईशानाय श्वेतवर्णाय । पूर्वेशानयोर्मध्ये ब्रह्मणे गौरीचनावर्णाय । नैर्ऋत्यपश्चिमयोर्मध्ये शेषनागाय श्वेतवर्णाय । पूर्वदक्षे वज्राय पीतवर्णाय । अग्नये शुक्लवर्णाय । दण्डाय नीलवर्णाय । खड्गाय श्वेतवर्णाय । पाशाय विदुरद्वर्णाय । षड्वज्राय रक्तवर्णाय । गदायै । त्रिशूलाय शुक्लवर्णाय

१ त्रिसन्ध्यासु इति च, चिह्नितपुरुकप.ठः ।

प्रतिपत्तिभिरूपचारैस्तेनास्याखिलं भवत्यखिलं भवतीति ॥ २० ॥

तदिह श्लोका भवन्ति । एको वशी सर्वगः कृष्ण ईश
एकोऽपि सन् बद्धधा यो विभाति । तं पीठस्थं येऽनु भजन्ति
धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ २१ ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति

इत्यष्टमावरणम् । आवीतमिति । एतैः आवरणैः 'आवीतं,' परमेश्वरं,
'यजेत्' पूजयेत् । 'सन्ध्यासु' त्रिकाससन्ध्यासु, 'प्रतिपत्तिभिः' ध्यानैः,
'उपचारैः' षोडशोपचारदिमहाराजोपचारैः, पूजयेदित्यर्थः । तेनेति ।
'तेन' आराधनेन, 'अस्य' आराधकस्य, 'अखिलं' पुरुषार्थचतुष्टयं,
'भवति' । अभ्यासो द्वितीयोपनिषत्समात्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तोपासने मन्त्रसम्प्रतिमाह, तदिहेति । 'तत्' तस्मिन् दृष्टे, 'इह'
उक्तोपासने, 'श्लोकाः' मन्त्राः, अपि 'भवन्ति' वर्तन्ते । एको वशी
सर्वग इति । 'एकः' सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितः, अत एव वशे
सर्वमस्यास्तीति 'वशी,' 'सर्वगः' सर्वत्र देशतः कालतः वस्तुतश्चापरि-
च्छिन्नः, 'कृष्णः' आनन्दः, अत एव 'ईशः' ब्रह्मादीनामपि कृत्यः । पूर्वोक्तः
'एकोऽपि सन्,' 'यः' कृष्णः, जगत्पालनाय 'बद्धधा' पद्मरूपः, 'विभाति'
विविधं प्रकाशते, वायुरिव प्राणादिभेदैः । तं पीठस्थमिति । 'तं'
पद्मपदात्मकं प्रागुक्तं, 'पीठस्थम्,' 'अनु' लक्ष्मीकृत्य, 'ये,' 'धीराः' एकाग्र-
चित्ताः, 'भजन्ति,' 'तेषाम्,' एव 'शाश्वतं' नित्यानन्दात्मकं, 'सुखं,' 'न,' तु
'इतरेषां' तद्भक्तिरहितानाम् । अचक्षुश्चक्षुतामिव रूपादर्शनम् ॥ २१ ॥

मन्त्रान्तरमाह, नित्यो नित्यानामिति । 'नित्यानाम्' इव मध्ये यो वस्तु-
गत्या 'नित्यः,' तथा 'चेतनानाम्,' इव बुद्ध्यादीनां, मध्ये वस्तुतः 'चेतनः,'

मनुव्रजेत् ॥ २४ ॥

अङ्कारेणान्तरितं ये जपन्ति गोविन्दस्य पञ्चपदं मनुम् ।
तेषामसौ दर्शयेदात्मरूपं^(१) तस्मात् मुमुक्षुरभ्यसेन्नित्य-
शान्त्यै^(२) ॥ २५ ॥

एतस्मादन्ये पञ्चपदाद्भूवन् गोविन्दस्य मनवो मानवास्ते

‘तं’, ‘देवं’ द्योतनात्मकम्, ‘आत्मबुद्धिप्रकाशं’ स्वप्रकाशं, ‘मुमुक्षुः’
मोक्षार्थी, ‘अरन्ध्रमनुव्रजेत्’ ॥ २४ ॥

पञ्चपदमन्त्रस्य मन्त्रान्तरमूलत्वं विवक्षुः पृथक्पुटितं पञ्चपदरेसनफल
माह, अङ्कारेणान्तरितमिति । ‘अङ्कारेण’, ‘अन्तरितं पुटितं’, ‘गोविन्द-
स्य’, ‘पञ्चपदं’, ‘मनुं’ मन्त्रं, ‘ये जपन्ति’, ‘तेषाम्’, ‘असौ’ गोविन्दः,
‘आत्मरूपं’, ‘दर्शयेत्’ । ‘तस्मात्’ कारणात्, ‘मुमुक्षुः’ पुरुषः, ‘नित्य-
शान्त्यै’ संसारानर्थशान्त्यै, गोविन्दमन्त्रम् ‘अभ्यसेत्’ पुनः
पुनर्जपेत् ॥ २५ ॥

एतस्मादन्ये मन्त्रा बभूवुरित्याह । ‘एतस्मात्’ पञ्चपदमन्त्रात्, ‘अन्ये’
दशाक्षराद्याः, ‘गोविन्दस्य मजवः’, ‘मानवानां’ सनकादीनां, स्फुरिताः

१ पञ्चपदै मनुं तं । तस्यैवास्मै दर्शयेदात्मरूपमिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । अस्य
मनुं तमिति मनुं मन्त्रं तं प्रसिद्धं । तस्यैवेति तस्य आत्मरूपमसौ दर्शयेदेवेत्यन्वय इति
नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ नित्यशान्त्यै । तस्मा एतत् चरत्यसेवाग्निशान्ते इति घ, चिह्नितपुस्तकेऽधिकपाठः ।
एतस्य तस्यै जापकाय निशान्ते गृहे चरति वाञ्छितं वर्षति परन्तु अस्वत् असेवनात्
सेवनं विना उच्चारणमात्रेण इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

दशार्णाद्यास्तेऽपि सङ्क्रन्दनाद्यैरभ्यस्यन्ते भूतिकामैर्यथावत्
॥ २६ ॥

यदेतस्य स्वरूपार्थं वाचा वेदयन्ति ते पप्रक्षुः, तदु होवाच
ब्रह्मसवनं चरतो मे ध्यातः^(१) स्तुतः परार्हान्ते सोऽबुध्यत
गोपवेशो मे पुरुषः परस्तादाविर्बभूव ॥ २७ ॥

बभूवुः । 'तेऽपि,' 'सङ्क्रन्दनाद्यैः' सङ्क्रन्दन इन्द्रः "सङ्क्रन्दनोनिमिष
एकवीरः शतधासेनां अजयत् साकमिन्द्रः" इति श्रुतेः, "सङ्क्रन्दनो
दुश्चरवनः" इत्यमरकोषाच्च तत्प्रमुखैः, 'भूतिकामैः,' 'यथावत्' विध्युक्त-
प्रकारेण, 'अभ्यस्यन्ते' ॥ २६ ॥

अत्र हेतुमाह, यदेतस्येति । 'यत्' यस्मात् कारणात्, ते मन्त्राः,
'एतस्य' श्रीकृष्णस्य, 'स्वरूप'भूतम् 'अर्थै' सर्व्वपुरुषार्थसाधकं,
'वाचा वेदयन्ति' । 'ते' मुनयः पञ्चपदमन्त्रस्वरूपं जिज्ञासवः, 'पप्रक्षुः' ।
तदु हेति । 'तत्' पञ्चपदस्वरूपम्, 'उ'अपि, 'ह' किल, ब्रह्मा 'उवाच' ।
किं । 'ब्रह्मसवनं' ब्रह्मणः सवनं प्रथमपरार्हं, वर्त्तमानस्य 'मे,' 'ध्यातः',
'स्तुतः,' परमेश्वरः, 'परार्हान्ते'राज्यन्ते, ^(१)'सः,' 'गोपवेशः,' 'अबुध्यत' योग-
निद्रातः उत्थितः, ^(२) तथा 'मे,' 'पुरस्तात्,' 'आविर्बभूव,' 'पुरुषः' ॥ २७ ॥

१ तदु होवाच ब्राह्मणोऽसावनवरतं मे ध्यात इति ख, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।
अस्य तत् स्वरूपं उ सम्बोधने ह प्रसिद्धौ ब्राह्मणः ब्रह्माऽसौ पूर्व्वोक्तः किमुवाचेत्याह,
अनवरतं निरन्तरं मे मया ध्यात इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ परार्हान्ते प्रथमपरार्हस्यान्ते पाद्यकल्पस्यान्ते इति जीवगोखामिप्रणीतोऽर्थः ।

३ अबुध्यत मत्कर्तृके ध्याने स्वप्ने च स्वावधानं प्रकटीचकार इति जीवगोखामि-
प्रणीतोऽर्थः ।

ततः प्रणतो मयाऽनुकूलेन हृदा मच्चमष्टादशाणं स्वरूपं
 सृष्टये दत्त्वा अन्तर्हितः पुनः सिद्धस्ततो मे^(१) प्रादुरभूत् ।
 तेष्वक्षरेषु भविष्यज्जगद्रूपं प्रकाशयन् तदिह^(२) ककारात्^(३)
 आपो लकारात् पृथिवी ईतोऽग्निर्विन्दोरिन्दुस्तत्सम्पातात्

ततः प्रणतइति । 'ततः' तदनन्तरं, 'मया,' 'अनुकूलेन' तत्रानुरक्तेन,
 'हृदा' मनसा, 'प्रणतः' नमस्कृतः, अथ 'मच्चम्,' 'अष्टादशाणमन्त्रं स्वस्य
 'स्वरूप'भूतं सृष्ट्यर्थं 'दत्त्वा,' परमेश्वरः 'अन्तर्हितः' । पुनः सिद्धस्ततइति ।
 अथ 'सिद्धस्ततः' सृष्टिकर्तुमिच्छतः, 'मे,' पुरस्तात् गोपवेषधरः 'प्रादुर-
 भूत्' । किं कुर्वन् 'तेषु' अष्टादशसु अक्षरेषु, 'भविष्यत् जगत्', 'प्रकाश-
 यन्' मनोगोचरं कुर्वन् । तदिहेति । 'तत्' तस्मिन् जगद्रूपे प्रदर्शिते सति,
 'इह' अष्टादशाक्षरमन्त्रे, 'कात्' ककारात्, 'आपः' जलं, 'लकारात्',

१ पुनः सिद्ध्यामे इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य पुनस्ततः फलप्राप्त्यनन्तरं
 सिद्ध्या सृष्टिमिच्छा इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ प्रकाशयन् तदाह आकाशादापो जलात् पृथिवी ततोऽग्निर्विन्दोरिन्दुस्तत्सम्पातात्, इह
 इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य प्रकाशयन् प्रकटीकुर्वन् अस्मात् तत् जगत् आह वक्ष्यति
 श्रुतेर्वचः । प्रकाशयन् तदिहेति युक्तः पाठः । तत् जगत् इह प्रकाशयन् प्रकटितवानह-
 मित्यर्थः । पञ्चपदानां क्रमेण सृष्टिविभागमाह आकाशादिति । आकाशादापो वायु-
 तेजोद्वारेति बोद्धव्यं । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । ततो-
 ऽग्नि ततः पृथिव्या अग्निः इहं स्थूलाम्निप्रायकमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

३ कादापो जलात् पृथिवी ईतोऽग्निरित्यादिपाठसु जीवगोखामिभिर्धृतः । कात्
 कामवोजान्मर्गतककारजपप्रभावात् आपो जाता इतिशेषः । जलात् लकारात् पृथिवी
 ईतः ईकारादित्यादिर्बोद्धव्यो विभेत्तरामिप्रेतस्य, टीकर्या कादित्यादिपाठस्य धृत-
 तात् ।

तदर्क इति स्त्रीङ्कारादसृजम् । कृष्णायामाकाशं^(१) खाद्यायु-
रित्युत्तरात् सुरभिं विद्याः^(२) प्रादुरकार्षं तदुत्तरात् स्त्रीपुंसादि
चेदं सकलमिदं सकलमिति ॥ २८ ॥

एतस्यैव यजनेन चन्द्रध्वजो गतमोहमात्मनं वेदे इत्योङ्का-

‘एयिवी’ भूमिः, ‘ईकारात् ‘अभिः’, ‘विन्दोः इन्दुः’ अनुस्वारात् चन्द्रः,
‘तत्सम्पातात्’ तेषां कामादीनां संश्लिष्टरूपात् स्त्रीङ्कारात्, ‘तदर्क
इतिस्त्रीङ्कारादसृजम्’ । ‘कृष्णाय’, इतिपदात्, ‘आकाशम्’, इतिपदार्थं
‘असृजम्’ । खाद्यायुरिति । ‘खात्’ विदाकाशात्, अञ्चराशं वेदितुं गो-
विन्दोर्येतिपदात्, ‘वायुः इति,’ ‘असृजम्’ । ‘उत्तरात्’ पदद्वयात्मकात्
गोपीजनवक्त्रभायेतिपदात्, ‘सुरभिः’ कामधेनुः, ‘विद्याः’ चतुर्दश, इति
‘प्रादुरकार्षं’^(३) । ‘तदुत्तरात्’ खाद्यापदात्, ‘स्त्रीपुंसादि च’ स्त्रीपुरुषस्त्रीवं
च, ‘सकलं’ स्थावरजङ्गमं, ‘प्रादुरकार्षम्’^(४) । अभ्यासस्तृतीयोपनि-
षत्समाख्यार्थः । ‘इति’पदं पञ्चपदस्य सृष्टिसमाख्यार्थः ॥ २८ ॥

नकेवर्षं सृष्टिसामर्थ्यद एवायं मन्त्रोऽपितु महेश्वरस्यात्मज्ञान-
प्रदोऽपीत्याह, एतस्यैवेति । ‘एतस्यैव’ पञ्चपदस्यैव, ‘यजनेन’, ‘चन्द्रध्वजः’
नाम चन्द्रमौलिरीश्वरः, ‘गतमोहं,’ यथा स्यात्तथा, ‘आत्मानं,’ ‘वेदे’ बुद्धे,

१ कृष्णादाकाशमिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ सुरभीर्षिंया इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ उत्तरात् गोविन्दपदात् सुरभयो गावः विद्याश्च ताः प्रादुरकार्षं । सुरभिमिति पाठे
सुरभिं गोजातिमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

४ तदुत्तरात् गोपीजनादिपदात् स्त्रीपुंसादिचासृजम् । अत्रापि तदुत्तरादितिबोधश्च ।
तत्र स्व.हापदं तस्मादिदं सकलं तदुपकरणं च असृजमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

रान्तरालिकं मनुमावर्त्तयेत् सङ्गरहितोऽभ्यानयत्^(१) ॥ २९ ॥
 तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिविव चक्षुराततं
 तस्मादेनं नित्यमभ्यसेन्नित्यमभ्यसेदिति ॥ ३० ॥

तदाङ्गरेके यस्य प्रथमपदाङ्गमिर्द्वितीयपदाज्जलं तृतीया-
 त्तैजः^(२) चतुर्थादायुश्चरमाद्भोम इति वैष्णवं पञ्चव्याहृति-

‘इति’ कारणात्, इदानीन्तनः ‘ओङ्कारान्तरालिकं’ एखावसम्पुटितं,
 ‘मनुम्’ अष्टादशाक्षरं, ‘सङ्गरहितः’, ‘आवर्त्तयेत्’ । आवर्त्तनेन अप्रत्यक्षं
 परमात्मानम् ‘अभ्यानयत्’ आनयत्, इत्यर्थः ॥ २९ ॥

परमात्मस्वरूपं विवृणोति, तद्विष्णोरिति । ‘तत्’ प्रसिद्धं, ‘विष्णोः’,
 ‘पदं’ पदनीयस्वरूपं, ‘दिवि’ इति विद्योतनात्मके स्वरूपे, ‘सूरयः’
 ज्ञानिनः, ‘सदा पश्यन्ति’ । कीदृशं पदं, ‘चक्षुः’ ‘इव’ चष्टेति चक्षुः
 प्रकाशमेवेत्यर्थः । पुनः कीदृशं पदं, ‘आततं’ व्यापकम् । उपसंहरति,
 तस्मादिति । ‘तस्मात्’ विष्णु प्राप्तिहेतुत्वात्, ‘एनं’ अष्टादशाक्षरं मन्त्रं,
 ‘नित्यमभ्यसेत्’ । अभ्यासः चतुर्थोपनिषत्समात्यर्थः ॥ ३० ॥

१ गनमेःहमात्मानं वेदयित्वा ओङ्कारान्तरालिकं मनुमावर्त्तयन् सङ्गरहितोऽत्यापतत् ।
 इति घ, चिह्नितपुस्तकपठः । एतस्य चन्द्रध्वजा नाम कश्चिद्राजा भक्तियुक्तः वेदयित्वा
 ज्ञात्वा मनुं मन्त्रम् आवर्त्तयन् जपवान् । अत्यापतत् संसारमतिक्रम्य अपतत् आप्तवान् ।
 अभ्यापतदितिपाठे आभिमुखेनापतत् इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ तृतीयपदात्तैज इति घ, चिह्नितपुस्तकपठो विश्वेश्वरामिप्रेतः ।

मयं मन्त्रं कृष्णावभासं कैवल्यद्वयै सततमावर्त्तयेदिति ॥३१॥

तदत्र गाथाः । यस्य पूर्वपदाङ्गमिदितोयात्सलिलोद्भवः ।

द्वितीयात्तेज उद्भूतं चतुर्थ्याद् गन्धवाचनः ॥ ३२ ॥

पञ्चमादम्बरोत्पत्तिस्तमेवैकं समभ्यसेत् ।

चन्द्रध्वजोऽगमद्विष्णोः परमं पदमव्ययं ॥ ३३ ॥

ततो विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् ।

यत्तत् पदं पञ्चपदं तदेव स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥ ३४ ॥

अथमन्त्रान्तरेण पञ्चपदेभ्यो जगत्सृष्टिं निरूपयति, तदाङ्कुरेके इति । 'तत्' तत्र अष्टादशाक्षरे, 'एके' मुनयः, 'आङ्कः' । 'प्रथमपदात् भूमिः' । 'द्वितीयपदात् जलं' । 'द्वितीयपदात् तेजः', । 'चतुर्थपदात् वायुः' । 'चरमात् व्योम' । 'इति', 'वैष्णवं', 'पञ्च व्याहृतयः, पञ्चपदानि, तन्मयं, 'मन्त्रं', 'कृष्ण'रूपप्रकाशकं 'कैवल्यस्य मोक्षस्य, 'द्वयै' मार्गाय, 'सततं, 'आवर्त्तयेत्' अभ्यसेत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

ततो विशुद्धमिति । 'ततः' कारणात्, विशुद्धत्वादिगुणोपेतं 'तत्' प्रसिद्धं, 'यत्', 'पदं' पदनीयस्वरूपं, 'तत्'पदं, पदमेव पञ्चधा गुणितं पदं 'पञ्चपदं,' इति विग्रहः । 'विशुद्धं' चिच्छेप्रातिः, 'विमलं' अविद्यादिमलरहितं, 'विशोकं' मनस्तापरहितं, 'अशेषाः' लोभादयः, तेषां, 'निरस्तः' 'सङ्गः' यस्मिन् विशुद्धादिगुणकं पदमेव । वासुदेवः, वसत्यस्मिन्निति वासुः, स चासौ देवश्चेति 'वासुदेवः' । 'यतः' वासुदेवात्, 'अन्यत्,' किञ्चित् 'नास्ति' ॥ ३४ ॥

तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहं पञ्चपदं वृन्दावनसुर-
भूरुहृतलासीनं सततं समरुङ्गणोऽहं परमया स्तुत्या तोष-
यामि ॥ ३५ ॥

ओं नमो विश्वरूपाय विश्वस्थित्यन्तर्हेतवे ।

विश्वेश्वराय विश्वाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ३६ ॥

नमो विज्ञानरूपाय परमानन्दरूपिणे ।

कृष्णाय गोपीनाथाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ३७ ॥

नमः कमलनेत्राय नमः कमलमालिने ।

नमः कमलनाभाय कमलापतये नमः ॥ ३८ ॥

बर्चापीडाभिरामाय^(१) रामाया^(२)कुण्डमेधसे ।

अतः पञ्चपदात्मकं वासुदेवमेवाहं स्तौमीत्याह, तमेकमिति । 'तं'
विश्वरूपात्मकम्, 'एकं' सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं, 'सच्चिदानन्द'
पदात्मकस्वरूपं, 'गोविन्दं', 'पञ्चपदात्मकं 'वृन्दावने', 'सुरभूरुहाः' कल्प-
वृक्षाः, तेषां 'तले', 'आसीनं', 'सततं'निरन्तरं, 'समरुङ्गणः', 'अहं'
ब्रह्मा, 'परमया स्तुत्या तोषयामि' ॥ ३५ ॥

वासुदेवस्तुतिमाह, ओं नम इति द्वादशमन्त्रैः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

१ बर्चाणां मयूरपिच्छानाम् आपीडः मुकुटः तेनाभिरामाय स्वरूपेणापि रामाभि
रामाय इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ रामाय बलदेवस्वरूपाय इति जीवगोखामिप्रणीतोऽर्थः ।

रमामानसहंसाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ३९ ॥
 कंसवंशविनाशाय केशिचाणुरघातिने ।
 वृषभध्वजवन्द्याय पार्थसारथये नमः ॥ ४० ॥
 वेणुवादनशीलाय गोपालायाद्धिमर्दिने^(१) ।
 कालिन्दीकूललोलाय लोलकुण्डलधारिणे^(२) ॥ ४१ ॥
 वल्लवोवदनाभोजमालिने^(३) नृत्यशालिने ।
 नमः प्रणतपालाय श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥ ४२ ॥
 नमः पापप्रणाशाय गोवर्द्धनधराय च ।
 पूतनाजीवितान्ताय तृणावर्त्तासुहारिणे ॥ ४३ ॥
 निष्कलाय^(४) विमोक्षाय शुद्धायाशुद्धवैरिणे ।
 अद्वितीयाय मद्धते श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥ ४४ ॥
 प्रसीद परमानन्द प्रसीद परमेश्वर ।
 आधिव्याधिभुजङ्गेन दष्टं मामुद्धर प्रभो ॥ ४५ ॥
 श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर ।

१ अद्धिमर्दिने कालिधर्पदलनाय इति नारायणप्रहोतोऽर्थः ।

२ लोलकुण्डलवल्लगवे इति जीवगोक्षामिसक्तः पाठः । लोलाभ्यां कुण्डलाभ्यां
वल्लगव अतिमनोहराय इति तैर्वाख्यातः ।

३ वल्लवीनयनाभोजमालिन इति घ, चिञ्चितपुस्तकपाठः ।

४ निष्कलाय सायातोताय यद्वा निष्कं वक्षोभषणं स्नातोति नक्षे इति जीवगोक्षामि-
प्रहोतोऽर्थः ।

संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गरो ॥ ४६ ॥

केशव क्लेशहरण नारायण जनार्दन ।

गोविन्द परमानन्द मां समुद्धर माधव ॥ ४७ ॥

अथैवं स्तुतिभिराराधयामि यथा यूयं^(१) तथा पञ्चपदं जपन्तः
श्रीकृष्णं ध्यायन्तः संसृतिं तरिष्यथेति होवाच हिरण्यः ॥४८॥

अमुं पञ्चपदं मन्त्रमावर्त्तयेत् यः स यात्यनायासतः केवलं
तत् पदं तत् । अनेजदेकं मनसो जवीयो नैतद्देवा^(२) आप्रवन्
पर्वमर्शदिति ॥ ४९ ॥

अथाहं स्तुतिभिराराधयामि भगवन्तं मन्त्रप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमित्याह,
अथैवमिति । ‘अथ’ अस्मिन् तुष्टेऽपि, ‘एवं’पूर्वोक्ताभिः, ‘स्तुतिभिः,’ अहं
परमेश्वरं ‘यथा,’ ‘आराधयामि,’ ‘पञ्चपदं जपन्तः,’ ‘यूयं,’ ‘तथा’तेन प्रकारेण,
‘श्रीकृष्णं ध्यायन्तः,’ ‘संसृतिं’ संसारसमुद्रं, ‘तरिष्यथ,’ ‘इति,’ हिरण्यजः
ब्रह्मा, मुनीन् प्रति ‘उवाच,’ इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अथ दयावती श्रुतिरस्मान् प्रत्याह । ‘अमुं’ वासुदेवात्मकं, ‘पञ्चपदं
मन्त्रम्,’ ‘आवर्त्तयेत्,’ ‘सः,’ ‘अनायासतः,’ ‘केवलं’ शुद्धं, ‘तत्’ वासु-
देवाख्यं, ‘तत्’ प्रसिद्धं, ‘पदं,’ ‘याति’ । उक्तं पदं मन्त्रेण विशदयति ।
एजनं कम्पनं स्वावस्थानप्रच्युतिः, तद्वर्जितं सर्वदैव एकरूपमित्यर्थः । तथा
सर्वभूतेषु ‘एकं’ । मनसो जवीय इति । ‘मनसः,’ अपि वेगवत्तरम् ।
‘एतत्’ पदं, ‘देवाः’ द्योतनकरणाः चक्षुरादीन्द्रियाणि, ‘न’ ‘आप्रवन्’ न

१ अथ हैवं स्तुतिभिराराधयामि ते यूयं तथेति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ जवीयो नैतद्देवा इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्तं रसयेत्तं यजेत्तं
भजेदिति ओं तत् सदिति ॥ ५० ॥ पूर्वतापनो ओङ्कणोप-
निषत् समाप्ता^(१) ॥

प्राप्नुवन्तः । चक्षुरादिप्रवृत्तेर्मनोव्यापारपूर्वकत्वात् 'मनसः' अपि 'जवीयः'
न तच्चक्षुरादिगम्यम् इत्यर्थः । मनसोऽपि जवीयस्त्वे हेतुमाह, पूर्वमर्श-
दिति । क्षणमात्रात् ब्रह्मलोकादिकं सङ्कल्पयतः मनसः अवभासकं साक्षि
मनसोऽपि 'पूर्वं,' ब्रह्मलोकादिकं प्रति 'अर्शत्' प्राप्तं, व्योमवत् व्यापित्वात्
इत्यर्थः । 'इति'शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ ४९ ॥

अतः सर्वात्कृष्टत्वात् ध्यानरसनभजनान्यस्यैव कर्त्तव्यानि इत्युप-
संहरति । 'तस्मात्' अविशुद्धिविदेकरसत्वात्, 'कृष्ण एव परो देवः,' 'तं',
'ध्यायेत्' चिन्तयेत्, 'तं रसयेत्' तं जपेत्, 'तं भजेत्' प्रेमपूर्वकमाराधयेत् ।
कीदृशम्, 'ओं तत् सत्'शब्दत्रयप्रतिपाद्यम् इत्यर्थः । 'इति'शब्दः पूर्व-
तापनीसमाप्त्यर्थः । तदुक्तं गीतायां भगवता । "ओं तत् सदिति निर्देशो
ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" ॥५०॥ इति श्रीमद्भिस्त्रैश्वरविरचितायां गोपाल-
तापनीटीकायां गोपीनाथस्य ध्यानरसनभजननिरूपणं नाम पूर्वतापनी-
योपनिषट्टीका समाप्ता ॥

१ रसेत्तं भजेत्तं भजेदित्यो तत् सदिति । इति अथर्ववेदे गोपालपूर्वतापनीयोपनिषत्
समाप्ता । इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । तं भजेदिति द्विवक्तिः समाप्तार्था इति
नारायणप्रणीतोऽर्थः । रसेत् कर्त्तयेत् रसयेदिति पाठे तस्माधुर्व्यम् अस्मादयेदिति
जीवगोस्वामिब्याख्या ।

गोपालतापन्यां

उत्तरभागः ।

एकदा हि ब्रजस्त्रियः सकामाः शर्वरीमुषित्वा सर्वेश्वरं
गोपालं कृष्णमूचिरे^(१) उवाच ताः कृष्णः ॥ १ ॥

अनु कस्मै ब्राह्मणाय भक्ष्यं दातव्यं भवति दुर्वाससेति ॥ २ ॥

कथं यास्यामोऽतीर्त्वा जलं यमुनाया यतः श्रेयो भवति ॥३॥

पूर्वतापन्यां गोपीनायस्य ध्यानरसनभजनैः सुनिश्चिन्तितस्य वासु-
देव एव मोक्षदो नान्य इति दर्शयितुं तस्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमै-
श्वर्यप्रख्यापिकामाख्यायिकां बोधसौकर्यार्थमारचयति, एकदाहीति ।
'एकदा' एकस्मिन् काले, 'ब्रजस्त्रियः' गोपिकाः, 'सकामाः,' 'शर्वरी'
राज्ञी, 'कृष्णः,' प्रति वक्ष्यमाणमर्थं 'ऊचिरे', सान्निध्यौ 'उषित्वा' ।
'सर्वेश्वरम्', इति वृत्तिं हादिव्यावृत्त्यर्थमुक्तं । 'गोपालम्', इति बलदेव-
व्यावृत्त्यर्थं । कृष्णमिति । 'कृष्णः', प्रति वक्ष्यमाणमर्थम् 'ऊचिरे', 'कृष्णः',
च 'ताः', प्रति वक्ष्यमाणमर्थम् 'उवाच', इत्यर्थः ॥ १ ॥

सामान्यत आख्यायिकां सूचयित्वा विशेषतस्तं दर्शयिष्यन् आदौ
स्त्रीणां वचनमाह, अनु कस्मै इति । 'अनु कस्मै ब्राह्मणाय' कं ब्राह्मण-
मनुष्यद्वीद्यत्य, 'भक्ष्यं दातव्यं भवति', येन मनःस्थिताः कामाः पूर्णा
भवन्तीति शेषः । कृष्णवचनमाह । 'दुर्वाससे,' दातव्यमिति शेषः ।
छान्दसत्वात्सन्धिः ॥ २ ॥

पुनः स्त्रीणां वाक्यं, कथमिति । 'यमुनायाः' 'जलं,' अक्षोभ्यं 'अतीत्वा'
'कथं', तं मुनिं 'यास्यामः' । 'यतः' मुनेः सकाशात्, 'श्रेयो भवति' ॥ ३ ॥

१ कृष्णं हि ता ऊचिरे इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य ता गोप्यः ऊचिरे
कचुरित्यर्थो नारायणप्रणीतः ।

कृष्णेति ब्रह्मचारीत्युक्त्वा मार्गं वो दास्यति^(१) यं मां
स्मृत्वा अगाधा गाधा भवति यं मां स्मृत्वा अपूतः पूतो भवति
यं मां स्मृत्वा अब्रती ब्रती भवति यं मां स्मृत्वा सकामो
निष्कामो भवति यं मां स्मृत्वाऽश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति ॥४॥

श्रुत्वा तद्वाचं हि वै रौद्रं स्मृत्वा तद्वाक्येन तीर्त्वा तां सौर्यां^(२)
हि गत्वाऽऽश्रमं पुण्यतमं हि नत्वा मुनिं श्रेष्ठतमं हि वै रौद्र-
च्चेति ॥ ५ ॥

अथ श्रीकृष्णवाक्यं, कृष्णेत्यादि । 'कृष्ण इति,' नाम यः सः 'ब्रह्मचा-
रीति,' वाक्यं यमुनामध्ये 'उक्त्वा', व्रजन्तु, 'वः' युष्माकं, यमुना 'मार्गं',
'दास्यति' । कृष्णिति, ह्यन्दसत्वात्सिद्धिः ।

कृष्णेत्युक्तिमात्रेण कथं यमुना मार्गं नो दास्यति कथं चानेकाङ्गनास-
म्भोगशीलो ब्रह्मचारी स्यादिति शङ्काव्युदस्तये स्वस्मृतिमहिमानमाह, यं
मां स्मृत्वा अगाधा तलस्पर्शरहिताऽपि सर्वा सरित् गाधा भवति यं मां
स्मृत्वा अपूतः पूतो भवति यं मां स्मृत्वाऽब्रती ब्रती भवति^(१) यं मां
स्मृत्वा सकामो निष्कामो भवति यं मां स्मृत्वाऽश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति
इति । स्पष्टार्थमिदं ॥ ४ ॥

श्रुत्वा तद्वाचं हीति । ताः गोप्यः 'हि' निश्चितं, 'वै' स्मर्यते, तस्य,

१ यदि व उजानतेष्वा तर्ह्युत्ताना भवति इति घ, चिकित्तपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

२ तद्वाक्येन तीर्त्वा तत् सौर्यामिति ख, ग, ङ, चिकित्तपुस्तकत्रयपाठः, जीव-
गोस्वानिसम्मतः ।

३ अब्रती ब्रह्मचर्यादियुतिस्मृत्युक्तव्रतरहितोऽपि ब्रती चीर्णव्रतो भवति इति
नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

दत्त्वा अस्मै ब्राह्मणाय क्षीरमयं घृतमयमिष्टतमं^(१) हिवै ॥६॥

मिष्टतमं हिवै तु भुक्त्वा हित्वाऽऽग्निषं प्रयोज्यान्वाज्ञां
त्वदात्^(२) कथं यास्यामोऽतीर्त्वा सौर्याम् ॥ ७ ॥

‘वाचं,’ ‘श्रुत्वा,’ सामर्थ्यबोधकवाक्येन प्रोत्साहिताः, गन्तव्यतया ‘रौद्रं’
रुद्रांशं दुर्वाससं, ‘स्मृत्वा,’ ‘तद्वाक्येन’ कृष्णो ब्रह्मचारीत्येवंरूपेण वाक्येन,
‘तत्’ ‘सौर्यां’ ‘हिवै,’ ‘तां’ अगाधामपि गाधामभूतां सौर्यां सूर्यतनयां यमुनां,
‘तीर्त्वा’ ‘गत्वा आश्रमं पुण्यतमं हिवै,’ ‘नत्वा,’ ‘मुनिं’ दुर्वाससं, कीदृशं,
‘श्रेष्ठतमं,’ ‘वै’ प्रसिद्धं, ‘रौद्रं’ उक्तार्थम्, ‘इति’शब्दो भोजनपूर्वपरि-
चरणासमात्यर्थः ॥ ५ ॥

‘दत्त्वा,’ ‘अस्मै,’ ‘ब्राह्मणाय’ दुर्वाससे, ‘क्षीरमयं’ पायसान्नम्, ‘इष्टतमं
हिवै’ हिततमं मिष्टतमं स्वादुतमं, ‘हिवै’ प्रसिद्धं, ईदृशान्नम् दत्त्वा
आराधयामासुरिति शेषः ॥ ६ ॥

स तु आसां स्नेहेन ‘भुक्त्वा,’ उच्छिष्टमन्नञ्च ‘हित्वा’ त्यक्त्वा उच्छिष्ट-
भागिभ्यो दत्त्वा, ‘आग्निषं,’ ‘प्रयोज्य’ दत्त्वा, ‘अनु’ पश्चात्, ‘आज्ञां’
गमनानुज्ञां, ‘अदात्’ । ता ऊचुः, ‘कथं यास्यामोऽतीर्त्वा सौर्यां’ ॥ ७ ॥

१ इष्टतमं मिष्टतममिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । अस्य इष्टतमं इतधिकारं
मिष्टतमम् अतिशयेन मिष्टं सधुरमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ इष्टतमः स हिवै तुष्टः स्नात्वा भुक्त्वाग्निषं प्रयोज्याज्ञां त्वदात् । इति च, चिह्नित-
पुस्तकपाठः । एतस्य इष्टतमः प्रियतमः दर्शनीयतमः स मुनिः हिवै तुष्टः तुष्टमनाः
स्नात्वा स्नानं कृत्वा भुक्त्वा भोजनं कृत्वा आग्निषं चिरजीवितादिरूपां प्रयोज्य गदित्वा
आज्ञां तु गमनायादात् दत्तवानित्यर्थो नारायणप्रणीतः । मिष्टतमं स हिवै तुष्टःस्नात्वा-
भुक्त्वाहित्वाग्निषं प्रयोज्यान्वाज्ञां त्वदात् इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । इष्टतमः स हिवै
तुष्टः स्नात्वा भुक्त्वा हित्वाग्निषं प्रयोज्यान्वाज्ञां त्वदात् इति छ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

स होवाच मुनिः, दूर्वाशिनं^(१) मां स्मृत्वा वो दास्यतीति
मार्गम् ॥ ८ ॥

तासां मध्ये हि श्रेष्ठा गान्धर्वी त्युवाच तं हि वै ताभिरेवं^(२)
विचार्य ॥ ९ ॥

कथं कृष्णो ब्रह्मचारी कथं दूर्वाशनो मुनिः ॥ १० ॥

तां हि मुख्यां विधाय पूर्वमनु कृत्वा तूष्णीमासुः ॥ ११ ॥

शब्दवानाकाशः ॥ १२ ॥

‘सहोवाच मुनिः,’ ‘मां,’ ‘दूर्वाशिनं’ दूर्वाभोजिनं, दूर्वैव अशनमस्यास्ति
तं, निराहारं, वा, ‘स्मृत्वा,’ ‘वः’ युष्माकं, यमुना ‘मार्गम्,’ ‘दास्यतीति’ ॥ ८ ॥

‘तासां मध्ये हि श्रेष्ठा,’ ‘गान्धर्वी,’^(२) काचित् ‘तं’ ‘हि वै’, दुर्वाससम् ।
‘श्वम्’ ‘उवाच’ । किं कृत्वा, ‘ताभिः’ अन्याभिः स्त्रीभिः, समं, ‘विचार्य’ ॥ ९ ॥

किमुवाचेत्याह । ‘कथं कृष्णो ब्रह्मचारी ‘कथं’, च ‘मुनिः’ दूर्वाशनः’,
एवमुवाचेति सम्बन्धः ॥ १० ॥

अन्यास्तु किं चक्रुरित्याशङ्क्याह, तां हीति । ‘तां’ गान्धर्वीं, ‘मुख्यां
विधाय’ मुख्य्यापारयन्तीं कृत्वा, ‘अनु’ पश्चात्, ‘पूर्व’ ‘कृत्वा’ अग्रेसरीं
विधाय, अन्याः स्त्रियः ‘तूष्णीमासुः’ अनुरक्तवत्यः तस्युः ॥ ११ ॥

भूतभौतिकदृष्टान्तर्यामिण आत्मनोऽक्रियत्वात्सर्वमिदं कृष्णो ब्रह्मचारी-
त्यादिकं युज्यत एवेत्यभिप्रेत्य भगवान् मुनिराह, शब्दवानिति ॥ १२ ॥

१ दूर्वाशिनमुपवासिनमिति घ. चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ गान्धर्वीं ह्युवाच तं हि वै ताभिरेवमिति ड, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ गान्धर्वी लोकादागत्यावतीर्णा गान्धर्वी गोपी इति नारायणप्रश्नोत्तर्यः ।

शब्दाकाशाभ्यां भिन्नस्तस्मिन्नाकाशे तिष्ठति स ह्याकाशस्तं
 न वेद स ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि स्पर्शवान् वायुः स्पर्श-
 वायुभ्यां भिन्नस्तस्मिन् वायौ तिष्ठति वायुर्न वेद तं हि स ह्या-
 त्माऽहं कथं भोक्ता भवामि रूपवदिदं हि तेजो रूपाग्निभ्यां
 भिन्नस्तस्मिन्नग्नौ तिष्ठति अग्निर्न वेद तं हि स ह्यात्माऽहं कथं
 भोक्ता भवामि रसवत्य आपो^(१) रसाद् भिन्नस्तास्वप्सु तिष्ठति तं
 ह्यापो न विदुः स ह्यात्माऽहं^(२) कथं भोक्ता भवामि गन्धवतीयं
 भूमिर्गन्धभूमिभ्यां भिन्नस्तस्यां भूमौ तिष्ठति भूमिर्न वेद तं
 हि स ह्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि ॥ १२ ॥

शब्दगुणयुक्तः 'आकाशः', वर्त्तते, तदुभय'भिन्नः' विसृज्यः प्रत्य-
 गात्मा, 'तस्मिन्' शब्दवति, 'आकाशे,' 'तिष्ठति' । स हीति । शब्द-
 वान् अपि 'आकाशः,' 'तम्' अन्तर्यामिणं, 'न वेद', मय्यसौ तिष्ठतीति^(१) ।
 स ह्यात्मेति । 'सः' 'हि', साक्षीभूतः, 'आत्मा,' 'अहं,' 'कथं भोक्ता
 भवामि' । एवं वायुतेजोजलभूमिपर्याया व्याख्येयाः ॥ १२ ॥

१ रसवत्य आप इति आपामप्लेन एकलेऽपि सरित्समुद्रादिभेदेनानेकलादाप इति
 बहवचनम् । स्वभावतः केचित् शब्दा अवयवसङ्ग्रामेवाद्दत्ते यथा दाराः सिकता इति
 नारायणः ।

२ रसवत्य आपो रसाद्गो भिन्नस्तास्वप्सु तिष्ठति आपो न विदुस्तं हि स ह्यात्माऽह-
 मिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ सर्वत्र तिष्ठतीति प्रथमपुरुषः आत्माभिप्रायेण, भवामीत्युत्तमपुरुषोऽहमभिप्रायेण
 इति नारायणः ।

इदं हि मनस्तेष्वेवं हि मनुते ॥ १३ ॥

तानिदं हि गृह्णाति^(१) ॥ १४ ॥

यत्र सर्वमात्मैवाभूत् तत्र वा कुत्र मनुते क्व वा गच्छतीति
स ह्यात्मा कथं^(२) भोक्ता भवामि ॥ १५ ॥

कथं तर्हि ते भोक्ताऽहं शब्दं ष्टब्धीमीत्यादिप्रत्यय इत्याशङ्क्य मनस एव तथा प्रतीतिरित्याह, इदं हि मन इति । 'तेषु' आकाशादिषु, वर्त्तमानम् 'इदं', 'हि' प्रसिद्धं, 'मनः', 'एवं हि' अहं भोक्ता इत्येवंहि, 'मनुते', चित्सम्मिधानात् ॥ १३ ॥

अत्र हेतुमाह, तानिति । 'हि' यस्मात्, 'तान्' शब्दादीन्, 'इदं' मनः एव, तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातृभूतं, 'गृह्णाति' ॥ १४ ॥

एवं तर्हि तवापि लोकावदन्तःकरणावच्छिन्नत्वाद् अहं भोक्तृत्यध्यासः स्यादित्याशङ्क्य सम्प्रिधान्यासनिवृत्तिं दर्शयति, यत्र सर्वमिति । 'यत्र' आत्मज्ञानदशायां, विदुषः 'सर्वं' कार्यकारणजातम्, अधिष्ठानतत्त्वज्ञानात् 'आत्मैव', 'अभूत्', रजतमिव श्रुतिः, 'तत्र' च आत्मज्ञानदशायां, 'कुत्र' धर्मिणि, केन करणेन कः मन्ता 'मनुते', एवं ज्ञानेन्द्रियान्तरपर्याया अप्यध्याहर्त्तव्याः । 'क्व', 'वा', दिशि, केन करणेन कौ वा 'गच्छति', एवं वागादिपर्याया अध्याहर्त्तव्याः । करणादीनामात्मभूतत्वात् ज्ञानिनः सर्वाध्यासनिवृत्तेर्न भोक्तृत्वाद्यध्यास इति भावः । सहीति । 'सः' कार्यकारणसाक्षी निवृत्ताभिमानः, 'आत्मा', 'कथं भोक्ता भवामि' ॥ १५ ॥

१ तानिदं गृह्णातीति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ स ह्यात्माऽहं कथमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अयं हि कृष्णो यो वो हि प्रेष्ठः शरीरद्वयकारणं भवति ॥१६॥

द्वौ सुपर्णौ भवतो ब्रह्मणोऽंशभूतस्तथेतरो भोक्ता भवति
अन्यो हि साक्षी भवतीति^(१) ॥१७॥

वृक्षधर्मं तौ तिष्ठतः अतो भोक्ताऽभोक्तारौ^(२) ॥१८॥

पूर्वो हि भोक्ता भवति तथेतरोऽभोक्ता कृष्णो भव-
तीति ॥ १९ ॥

अस्तु तव ज्ञानित्वादभोक्तृत्वं कृष्णोऽपि किं तथैवेत्याशङ्क्य तस्य तु
सर्व्वाधिष्ठानभूतत्वान्नभोक्तृत्वमित्याह, अयं हीति । 'यो वः', 'प्रेष्ठः', 'अयं'
'कृष्णः', 'हि' यस्मात्, 'शरीर'द्वयस्य 'कारणं' ततो न भवतीति शेषः ॥१६॥

एवमधिष्ठानत्वादभोक्तृत्वमित्युक्तम्, अथान्तर्यामित्वादपि तदाह, द्वौ
सुपर्णाविति । 'ब्रह्मणः' विभ्राजात्, 'द्वौ' 'सुपर्णौ', इव सहचरौ जीवेश्वरौ,
'भवतः' वर्त्तते । 'तथा' भूतयोस्तयोर्मध्ये 'इतरः', 'अंशभूतः' जीवः,
'भोक्ता', 'भवति', 'हि' निश्चितं, 'अन्यः' ईश्वरः, 'साक्षी' केवलमी-
च्छितैव, 'भवति' इत्यर्थः । 'इति'शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ १७ ॥

तयोः सुपर्णात्वं कुत इत्याशङ्क्य वृक्षे वर्त्तमानत्वादित्याह, वृक्षधर्मं
ताविति । वृक्षस्य धर्मो ब्रह्मणाख्यो यस्य तस्मिन् 'वृक्षधर्मं' विनाग्नि-
संसारख्ये अश्वमे, 'तिष्ठतः' । अत इति । 'अतः' ईश्वरानीश्वरत्वात्,
तौ 'भोक्ताऽभोक्तारौ'^(२) ॥ १८ ॥

एतद्विवर्त्तितम् । 'पूर्वो हि भोक्ता भवति', 'तथा', 'इतरः',
'कृष्णः' ईश्वरः, 'इति' कारणात्, 'अभोक्ता', 'भवति' ॥ १९ ॥

१ साक्षी भवतीति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ वृक्षधर्मं तौ तिष्ठतः अभोक्तृभोक्ताराविति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः, नारायणामिषेतः ।

३ भोक्ताभोक्ताराविति शब्दसमिति जीवगोखामिषेत्कम् ।

यत्र विद्याऽविद्ये न विदामो विद्याऽविद्याभ्यां भिन्नः,
विद्यामयो हि यः^(१) स कथं विषयीभवतीति ॥ २० ॥

यो ह वै^(२) कामेन कामान् कामयते स कामी भवति यो ह
वै त्वकामेन कामान् कामयते सोऽकामी भवति ॥ २१ ॥

जन्मजराभ्यां भिन्नः स्थाणुरयमच्छेद्योऽयं योऽसौ सौर्यं ति-

इन्द्रस्याभोक्तृत्वे अविद्यारहितत्वं हेतुमाह । 'यत्र इन्द्रे,
'विद्याऽविद्याभ्यां,'भिन्नः', घटादिवद् विषयः, न भवतीत्यर्थः । विद्याविष-
यत्वाभावे हेतुमाह, विद्यामयो हीति । 'विद्या' नाम ब्रह्माकारा अन्तः-
करणवृत्तिः, तन्मयः' तत्प्रकाशकः, 'हि यः स कथं विषयी भवति' ।
न हि घटादिप्रकाशक आलोको घटादिविषयः ॥ २० ॥

एवमविद्यारहितत्वादभोक्तृत्वमुक्तम्, अथाकामत्वादभोक्तृत्वमाह, यो
हेति । 'यः,' 'ह', 'वै' किल, 'कामेन' इच्छया, 'कामान्' विषयान्, 'कामयते',
'सः,' 'कामी' कामुकः, 'भवति' । 'यः' 'ह वै', कण्ठः, 'तु,' 'अकामेन'
अनिच्छया, 'कामान्', स्वीकरोति, 'सः,' तु 'अकामी,' लोके प्रसिद्धः
'भवति' ॥ २१ ॥

एवमकामित्वादभोक्तृत्वमुक्तम्, अथ घडूर्मिभावविकारशून्यत्वात्
कण्ठशब्दार्थत्वादपि तदाह, जन्मेति । 'जन्मजराभ्यां,' 'भिन्नः' रहितः,
इत्यनेन घडूर्मिरहितत्वं जन्माख्यप्रथमविकाररहितत्वञ्च 'स्थाणुः'
सर्वदा स्थिरः, इत्यनेन किञ्चित्कालास्तित्वविपरिणामाभ्यां शून्यत्वं

१ विद्यामयो य इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ यो हि वै इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ष्ठति^(१) योऽसौ गोषु तिष्ठति योऽसौ गाः पालयति^(२) योऽसौ
गोपेषु तिष्ठति योऽसौ सर्वेषु वेदेषु^(३) तिष्ठति योऽसौ सर्वैर्वेदै-
र्गीयते योऽसौ सर्वेषु भूतेष्वविश्य भूतानि^(४) विदधाति स वो च्छि
स्वामी योऽसौ भवति ॥ २२ ॥

विनाशशून्यत्वज्ञोक्तं भवति । अच्छेद्योऽयमिति अपक्षयशून्यत्वमुक्तं वेदित-
व्यम् । कृषसत्तायामितिधातुबलादयं कृष्यशब्दार्थ इति स्थाशुशब्देन
सूचितम् । अथ गोविन्दशब्दार्थरूपत्वादप्यभोक्तृत्वमाह, योऽसौ सौर्ये
तिष्ठति इति । 'योऽसौ', गोशब्दार्थभूते सूर्यमखले विद्यते तिष्ठति, स
गोविन्दः, स एवाधुना कामधेनूनुग्रहार्थं धेनुषु विद्यते तिष्ठतीति
गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ गोषु तिष्ठतीति । लक्षणाया गोशब्देन
गोपाः ते च गा इन्द्रियाणि पालयन्तीति व्युत्पत्त्या, गोपेषु विद्यते
तिष्ठतीति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ गोपेषु इति । स एव गोषु
वेदेषु विद्यते इति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वेषु वेदेष्विति ।
गोभिर्वेदैर्गीयते इति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वैरिति ।
गोषु विनाशं गच्छत्सु स्थावरजङ्गमेष्वविष्टः सन् भूतानि विदधाति
इति गोविन्दः इति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वैरिति । यः
ईदृशः कृष्यः गोविन्दः सर्वस्वानी, ततः अस्मै कथं भोक्ता इत्याशये-

१ सूर्येतिष्ठति इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः, एतस्य सूर्ये सूर्यमखले इत्यर्थः
नारायणप्रणीतः ।

२ योऽसौ गोपान् पालयति इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ सर्वेषु देवेषु इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः, अस्य सर्वेषु बुद्ध्याद्यधिष्ठातृष्वपि देवेषु
इत्यर्थो नारायणप्रणीतः ।

४ भूतेषु आविश्य तिष्ठति भूतानि इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सा ह्योवाच गान्धर्वी कथं वाऽस्मास्तु जातोऽसौ गोपालः कथं
वा ज्ञातोऽसौ त्वया मुने कृष्णः को वाऽस्य मन्त्रः किं वाऽस्य स्थानं
कथं वा देवक्यां जातः को वाऽस्य ज्यायान् रामो भवति कीदृशी
पूजाऽस्य गोपालस्य भवति साक्षात् प्रकृतिपरो योऽयमात्मा
गोपालः कथं त्ववतीर्णो भूस्यां हि वै स ह्योवाच तां ह वै ॥२३॥

एको ह वै^(१) पूर्वं नारायणो देवः ॥२४॥

नाह, स वे हीति । 'सः' कृष्णः गोविन्दः, यत् 'वः,' 'खामी,' तस्मात्
अभेक्षेत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं विदितवृत्तान्ता गान्धर्वी पृच्छतीत्याह सा ह्यविति । 'सा'
गान्धर्वी,^(१) मुनिम् 'उवाच' । किम् इत्याशङ्क्याह, कथमिति । एवंविधः
कृष्णो गोविन्दः 'अस्मात्,' 'गोपालः,' 'कथं वा,' 'जातः,' 'कथं वा,' हे
'मुने,' 'असौ,' 'कृष्णः,' 'त्वया,' 'ज्ञातः,' 'को वा,' 'अस्य मन्त्रः,' 'किं वाऽस्य स्थानं,'
'कथं वा देवक्यां जातः,' 'अस्य,' 'ज्यायान्' व्येष्टः, 'रामः,' 'को वा' किं-
रूपादिः, 'भवति,' इत्यर्थः । 'कीदृशी,' 'पूजा,' 'अस्य,' 'गोपालस्य,' 'भवति,'
'साक्षात् प्रकृतिपरः' माशेषः, 'यः' परमात्मा, 'गोपालः,' 'कथं त्ववतीर्णः,'
'भूस्यां,' 'हि,' 'वै' प्रसिद्धं, 'स ह्योवाच तां ह वै' एको हीति 'सः' मुनिः,
'ह' किल, 'वै' प्रसिद्धौ, 'तां' गान्धर्वीम्, 'उवाच' ॥ २३ ॥

प्रश्नोत्तरगर्भां कृष्णब्रह्मणः कथामवतारयितुं कृष्णस्वरूपमाह । 'एकः,'
'ह' किल, 'पूर्वं' सृष्टेरादौ, 'नारायणो देवः,' आसीत् इति शेषः ॥२४॥

१ एको हि वै इति घ, चिक्रितपुस्तकपाठः ।

२ गान्धर्वी राधा इति जीवगोसामिभिरुक्तम् ।

यस्मिन् लोका ओताश्च प्रोताश्च तस्य हृत्पद्माज्जातोऽञ्ज-
योनिस्तपित्वा^(१) तस्मै हि वरं ददौ ॥ २५ ॥

स कामप्रश्नमेव वद्रे तं हास्यै ददौ ॥ २६ ॥

स होवाचाञ्जयोनिर्योऽवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को
भवति येन लोकास्तुष्टा देवास्तुष्टा भवन्ति^(२) यं स्मृत्वा मुक्ता
अस्मात् संसारात् भवन्ति कथं वाऽस्यावतारस्य ब्रह्मता
भवति ॥ २७ ॥

नारायणत्वं तस्य कुत इत्यत आह, यस्मिन्निति । 'यस्मिन्' देवे,
'लोकाः', 'ओताः', दीर्घतन्तुषु षट्बत्, 'प्रोताः', तिर्य्यक्तन्तुषु षट्बत्,
'तस्य हृत्पद्माज्जातोऽञ्जयोनिः', 'तपित्वा,'^(१) स्थिताय 'तस्मै' ब्रह्मणे,
नारायणः 'वरं ददौ' ॥ २५ ॥

स इति । 'सः' ब्रह्मा, 'कामप्रश्नम्' इच्छया प्रश्नम्, 'एव,' वरं 'वद्रे,'^(४)
'तं हास्यै ददौ' ॥ २६ ॥

स हेति । सञ्चवरः 'अञ्जयोनिः', नारायणम् 'उवाच', योऽवतारा-
णामिति । हे विश्वाश्रय वव 'अवताराणां मध्ये', 'यः', 'श्रेष्ठोऽवतारः',
सः 'को भवति' । येनेति । 'येन' अवतारेण हेतुना, 'लोकास्तुष्टाः',

१ अञ्जयोनिः स पिता इति घ, चिह्नितपुरुषकपाठः, अञ्ज स पिता नारायण इति
नारायणस्याख्या ।

२ स होवाचाञ्जयोनिरवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भवति येन लोकाः श्रेष्ठा
भवन्ति इति घ, चिह्नितपुरुषकपाठः ।

३ तपित्वा आत्मानं प्रकाश इति जीवगोखामिष्याख्या ।

४ कामप्रश्नं वद्रे यदर्थं प्रश्नानि तस्योत्तरं देहीति यथाचे इति जीवगोखामिष्याख्या ।

स ह्येवाच तं हि नारायणो देवः सकाम्या मेरोः शृङ्गे^(१)
 यथा सप्त पुय्यो भवन्ति तथा निष्काम्याः सकाम्या भूगोलचक्रे
 सप्त पुय्यो भवन्ति तासां मध्ये साक्षात् ब्रह्म गोपालपुरी
 हीति ॥ २८ ॥

सकाम्या निष्काम्या देवानां सर्वेषां भूतानां भवति^(२) यथा हि
 वै सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्यां तिष्ठतीति चक्रेण रक्षिता हि
 'देवास्तुष्टा भवन्ति,' 'यं स्मृत्वा मुक्ता कस्मात् संसारात् भवन्ति' । 'कथं वा',
 'अस्य' श्रेष्ठस्य, 'अवतारस्य', 'ब्रह्म' स्वरूपता 'भवति' वर्त्तते ॥ २७ ॥

'स ह्येवाच तं हि नारायणो देवः' । किम् । 'सकाम्याः' कामफलैः
 संहिताः, 'मेरोः शृङ्गे', 'यथा सप्त पुय्यो भवन्ति', 'तथा', 'निष्काम्याः'
 मोक्षदाः, 'सकाम्याः' कामफलदाः, अधिकारितारतम्येन 'भूगोलचक्रे',
 'सप्त पुय्यः' अयोध्यामथुरादयः, 'भवन्ति', 'तासां' पुरीषां, 'मध्ये', 'गोपाल-
 पुरी' गोपालवेशस्य विष्णोराश्रयभूता पुरी, यद्वा गवां चक्रेण पालिता
 'गोपालपुरी' मथुरा, 'हि' निश्चितं, 'साक्षात् ब्रह्म', 'भवति, ब्रह्मप्रकाशक-
 त्वात् ॥ २८ ॥

'सकाम्या', 'निष्काम्या', 'देवानां', 'सर्वेषां', 'भूतानां', च यथाभजनं
 'भवति', 'यथा', 'सरसि', 'पद्मं', 'तिष्ठति', 'तथा', 'भूम्यां', गोपालपुरी

१ सकाम्यामृते मेरोःशृङ्गे इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ सकाम्याश्च भूतानां भवन्ति यथा हि वै सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्यां तिष्ठतीति
 तथा साक्षाद् ब्रह्म गोपालपुरी हि निष्काम्या सकाम्या च भूतानां भवति इति च, चिह्नित-
 पुस्तकपाठः ।

मथुरा^(१) तस्माद् गोपालपुरी भवति^(२) ॥ २९ ॥

वृहद् वृहद्वनं मधोर्मधुवनं तालस्तालवनं काम्यं काम्यवनं
बज्जलो बज्जलवनं कुमुदं कुमुदवनं खदिरः खदिरवनं भद्रो
भद्रवनं भाण्डीर इति भाण्डीरवनं श्रीवनं लोहवनं^(३) वृन्दाया
वृन्दावनमेतेरावृता पुरी भवति ॥ ३० ॥

‘तिष्ठति’ ‘इति’ गोपालपुरीत्यस्य व्युत्पत्तिं वदन् सर्व्वसिद्धसज्ज्ञां दर्शयति । ‘चक्रेण रक्षिता हि मथुरा,’ ‘तस्माद्गोपालपुरी भवति’ ॥२९॥

सा च मथुरा द्वादशवनैरावृता भवतीत्याह, वृहदिति । ‘वृहत्’ महद्भूतम्, इति कारणात् ‘वृहद्वनम्,’ एकं(१) । ‘मधोः’ दैत्यस्य, सम्बन्धि इतिकारणात् ‘मधुवनं,’ द्वितीयं(२) । ‘तालः,’ वर्त्तत इतिकारणात् ‘तालवनं,’ तृतीयं(३) । ‘काम्यं’ कामदेवः, वर्त्तत इति ‘काम्यवनं,’ चतुर्थं(४) । ‘बज्जलः,’ वर्त्तत इति(५) ‘बज्जलवनं,’ पञ्चमं(५) । ‘कुमुदं,’ वर्त्तत इतिकारणात् ‘कुमुदवनं,’ षष्ठं(६) । ‘खदिरः,’ वर्त्तत इतिकारणात् ‘खदिरवनं,’ सप्तमं(७) । ‘भद्रः’ वृक्षाविशेषः, वर्त्तत इतिकारणात् ‘भद्रवनं,’^(८) अष्टमं(८) । ‘भाण्डीरः’ ‘इति’ नाम वटः, वर्त्तते

१ चक्रेण रक्षिता हि मथुरा इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य चक्रेण वैष्णवेन सुदर्शनेन रक्षिता पालिता इत्यर्थो नारायणप्रणीतः ।

२ तस्माद् गोपालपुरी हि भवतीति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ भद्रो भद्रवनं श्रीः श्रीवनं भाण्डीर इति भाण्डीरवनं लोहो लोहवनमिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ बज्जला श्रीहरेः पत्नी सा यचासीति चर्शादित्वात् बज्जलः, इति जीवगोखामि-
या ह्या ।

५ भद्रो बलभद्रः खेलति यच्च इति भद्रवनमिति जीवगोखामी ।

६

तत्र तेष्वेव गच्छनेष्वेव देवा मनुष्या गन्धर्वा नागाः किन्नरा
गायन्तीति नृत्यन्तीति ॥ ३१ ॥

तत्र द्वादशादित्या एकादश रुद्रा अष्टौ वसवः सप्त मुनयो
ब्रह्मा नारदश्च पञ्च विनायका वीरेश्वरो रुद्रेश्वरो अम्बिके-
इतिकारणात् 'भाण्डौरवनं,' नवमं (९) । श्रीः रमा, तस्याः, तस्मिन्
साधकानां शीघ्रमाविर्भावात् तदनं 'श्रीवनं,' (१) दशमं (१०) । लोहः
नाम कश्चिदसुरः, सः तपसा यत्र सिद्धिं प्राप्तः, तत् 'लोहवनं,' एका-
दशं (११) । वृन्दायाः, वनं, 'वृन्दावनं,' द्वादशं (१२) ॥ ३० ॥

तत्र तेष्वेवेति । 'तत्र' मथुरासमीपे, 'तेष्वेव' द्वादशस्वपि एवं-
विधेषु प्रागुक्तप्रकारेषु, 'गच्छनेषु,' 'देवाः,' 'मनुष्याः,' 'गन्धर्वाः,' 'नागाः,'
'किन्नराः,' 'इति' प्रसिद्धं, 'गायन्ति,' प्रसिद्धं 'नृत्यन्तीति' ॥ ३१ ॥

'तत्र' तेषु द्वादशसु अपि वनेषु द्वादशादित्या इति । वरुणः (१)
सूर्यः (२) वेदाङ्गः (३) भानुः (४) इन्द्रः (५) रविः (६) गभस्तिमान् (७)
यमः (८) । हिरण्यरेताः (९) दिवाकरः (१०) मित्रः (११) विष्णुः (१२) ।
एकादश रुद्रा इति ।

“ वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च तृतीयकः ।

अजैकपादद्विब्रध्नः पिनाकी च तथापरः ॥

भुवनाधोश्चरश्चैव कपाली च दिशां पतिः ।

स्थाणुर्भग इति प्रोक्ता रुद्रा एकादशाङ्गताः ॥

अष्टौवसव इति ।

“ ध्रुवो धरश्च सोमः स्यादापश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभावश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ” ॥

१ श्रीफलवनं श्रीवनमिति जीवगोखामी ।

श्वरो गणेश्वरो नीलकण्ठेश्वरो विश्वेश्वरो गोपालेश्वरो भद्रेश्वरोऽन्यानि लिङ्गानि^(१) चतुर्विंशतिर्भवन्ति ॥ ३२ ॥

द्वे वने स्तः कृष्णवनं भद्रवनं तयोरन्तर्द्वादशवनानि पुण्यानि पुण्यतमानि तेष्वेव देवास्तिष्ठन्ति सिद्धाः सिद्धिं प्राप्ताः ॥ ३३ ॥

सप्त मुनय इति ।

कश्यपोऽत्रिभरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।

जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते मुनयः स्मृताः” ॥

‘ब्रह्मा,’ ‘नारदश्च’ । ‘पञ्च विनायकाः,’ “मोदः(१) प्रमोदः(२) आमोदः(३) सुमुखः(४) दुर्मुखः(५)तथा” इति प्रोक्ताः । वीरेश्वरः(१) रुद्रेश्वरः(२)अम्बिकेश्वरः(३) गणेश्वरः(४) नीलकण्ठेश्वरः(५)विश्वेश्वरः(६) गोपालेश्वरः(७) भद्रेश्वरः(८) इति अष्टौ लिङ्गानि । तथा ‘अनग्रानि,’ ‘चतुर्विंशतिलिङ्गानि भवन्ति’ ॥ ३२ ॥

द्वे वने इति । ‘द्वे वने,’ ‘स्तः’(२) वर्त्तते, एकं ‘कृष्णवनं’ । द्वितीयं ‘भद्रवनं,’ । ‘तयोः’ द्वयोर्वनयोः, ‘अन्तः’ मध्ये, ‘द्वादश वनानि,’ भवन्ति । कानिचित् ‘पुण्यानि,’ कानिचित् ‘पुण्यतमानि,’ ‘तेषु,’ समस्तेषु, अपि ‘सिद्धाः’ जातिविशेषाः, ‘देवाः,’ ‘तिष्ठन्ति’ । कौटुशाः सिद्धा देवाः, ‘सिद्धिं प्राप्ताः’ ॥ ३३ ॥

अत्र हेतुं वदन्नेव श्रेष्ठावतारमाह, तत्र हीति । ‘हि’ यस्मात्,

१ एतदाद्यानि लिङ्गानि इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतदाद्यानि एतत्प्रभृतीनि इति नारायणः ।

२ द्वे वने स्त इति भिन्ने द्वादशस्य इति नारायणः ।

तत्र हि रामस्य राममूर्तिः प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नमूर्तिः^(१) रनि-
रुद्धस्यानिरुद्धमूर्तिः^(२) कृष्णस्य कृष्णमूर्तिः^(३) ॥ ३४ ॥

वनेष्वेवं मथुरास्वेवं द्वादशमूर्त्तयो भवन्ति ॥ ३५ ॥

एकां हि रुद्रा यजन्ति द्वितीयां हि ब्रह्मा यजति तृतीयां
ब्रह्मजा यजन्ति चतुर्थीं मरुतो यजन्ति पञ्चमीं विनायका
यजन्ति षष्ठीं वसवो यजन्ति सप्तमीमृषयो यजन्ति अष्टमीं
'तत्र' तेषु, 'रामस्य' बलदेवस्य, 'रामाख्या' 'मूर्तिः' 'प्रद्युम्नस्य',
'प्रद्युम्नाख्या' 'मूर्तिः' 'अनिरुद्धस्य,' 'अनिरुद्धाख्या 'मूर्तिः,' 'कृष्णस्य',
'कृष्णाख्या 'मूर्तिः,' अस्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवमकाराः तेष्वेव 'वनेषु,' तथा एवमकाराः 'मथुरासु' मथु-
राप्रदेशेषु, 'द्वादशमूर्त्तयः' । रौद्री(१) ब्राह्मी(२) दैवी(३) मानवी(४)
विघ्ननाशिनी(५) काम्या(६) आर्षी(७) गान्धर्वी(८) गौः(९) अन्तर्दान-
स्था(१०) स्वपदङ्गता(११) मूमिस्था(१२) ॥ ३५ ॥

द्वादशमूर्त्तीनां प्रत्येकमुपासकानाह । 'एकां(४) हि रुद्रा यजन्ति' ।
'द्वितीयां(५) ब्रह्मा यजति' । 'तृतीयां,(६) 'ब्रह्मजाः' सनत्कुमारादयः,
'यजन्ति' । 'चतुर्थी,'(७) 'मरुतः' मरुद्गणाः, 'यजन्ति' । 'पञ्चमीं(८) विना-

१ प्रकृतं युजं द्रविणं यस्यास्तादृशी प्रद्युम्नस्य मूर्तिः इति नारायणः ।

२ न निरुद्धा अनिरुद्धा प्रत्यक्षासौ मूर्तिश्च इति नारायणः ।

३ कृष्णा श्यामा चासौ मूर्तिश्च कृष्णमूर्तिः इति नारायणः ।

४ एकां प्रथमां रामस्यमूर्तिं दृष्टवन्स्थां रुद्रा रुद्रलोके ।

५ द्वितीयां प्रद्युम्नस्य मूर्तिं मधुवनस्थां ब्रह्मा ब्रह्मलोके ।

६ तृतीयामनिरुद्धमूर्तिं तालवनस्थां ब्रह्मजाः सत्यलोके ।

७ चतुर्थीं कृष्णमूर्तिं काम्यवनस्थां मरुतो देवा देवलोके ।

८ पञ्चमीं पुना राममूर्तिं बज्रवनस्थां विनायकाः ।

गन्धर्वा यजन्ति नवमीमक्षरसो यजन्ति दशमी वै ह्यन्त-
र्द्धाने तिष्ठति एकादशमेति स्वपदं गता द्वादशमेति भूम्यां
तिष्ठति^(१) ॥ ३६ ॥

तां ह्यिये यजन्ति ते मृत्युं तरन्ति मुक्तिं लभन्ते ।

यका यजन्ति' । 'षष्ठी^(१)वसवो यजन्ति' । 'सप्तमी^(२) मृषयो यजन्ति' ।
'अष्टमी^(३) गन्धर्वा यजन्ति' । 'नवमी^(४)मप्सरसो यजन्ति' । 'दशमी^(५)
वै,' 'अन्तर्द्धाने तिष्ठति' गुप्ता तिष्ठति, इत्यर्थः । 'एकादशमेति,'^(६) या
प्रसिद्धा, सा 'स्वपदं' विशुद्धं आकाशाख्यं, 'गता' प्राप्ता । 'द्वादश-
मेति,'^(७) या प्रसिद्धा, सा 'भूम्यां तिष्ठति' ॥ ३६ ॥

तत्पूजकानां फलातिशयमाह, तां ह्यीति^(८) । 'तां' भूमिष्ठां मूर्तिं, 'ये

१ दशमी हि दिवोद्यन्तर्द्धाने तिष्ठति एकादशमन्तरीचपदं गता द्वादशी तु भूम्यां
तिष्ठति इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य दशमी मूर्तिं हि निश्चितं दिवःखलो कस्या-
न्तर्द्धाने तिष्ठति, अन्तरीचपदम् अन्तरीचलोकः तं गता प्राप्ता, द्वादशी भूम्यां भूलोके,
इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ षष्ठी पुनः प्रद्युम्नमूर्तिं कुमुदवनस्थां वसवो यजन्ति ।

३ सप्तमी पुनरनिबद्धमूर्तिं खदिरवनस्थां ऋषयो यजन्ति ।

४ अष्टमी पुनः हृष्यमूर्तिं भद्रवनस्थां गन्धर्वा यजन्ति ।

५ नवमी पुनरपि भाण्डीरवनस्थां राममूर्तिं अप्सरसो यजन्ति ।

६ दशमी श्रीवनस्था प्रद्युम्नमूर्तिरन्तर्द्धाने तिष्ठतीति सा कदापि न प्रकटीभव-
तीति तस्या उपासका अपि न सन्ति ।

७ एकादशमा एकादशी लोहवनस्था अनिबद्धमूर्तिः स्वपदं द्वारकां चेतद्वीपं
वा गता ।

८ द्वादशमा इति द्वादशी हृन्दावनस्था हृष्यमूर्तिर्भूम्यां प्रकटीभूय श्रीगोविन्द-
गोपाल गोवर्द्धनधरगोपीनाथाद्यभिधाना भूम्यां तिष्ठति इति जीवगोखामिप्रणीतोऽर्थः ।

९ ता हि ये यजन्ति इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । ता हि तिस्रो मूर्तयः पुषदः
ष्टिथिवीषदः प्रसिद्धा देवा यजन्तीति । अथवा ता हीति द्वादशमूर्तिनामित्यादि, नारा-
यणवाक्या ।

गर्भजन्मजरामरणतापत्रयात्मकं दुःखं तरन्ति ॥ ३७ ॥

तदप्येते श्लोका भवन्ति ।

प्राप्य मथुरां पुरीं रम्यां^(१) सदा ब्रह्मादिसेविताम् ।

शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां मुशलादिभिः ॥ ३८ ॥

यत्रासौ संस्थितः कृष्णस्त्रिभिः शक्त्या समाहितः ।

रामानिरुद्धप्रद्युम्नैरुक्लिण्या सहितो विभुः ॥ ३९ ॥

चतुःशब्दो भवेदेको ह्योङ्कारः समुदाहृतः^(२) ॥ ४० ॥

यजन्ति', 'ते,' 'मृत्यु' अविद्याकामकर्माख्यं, 'तरन्ति' तदिमुक्ता भवन्ति, इत्यर्थः । 'मुक्तिं लभन्ते' । 'गर्भजन्मजरामरणतापत्रयात्मकं' आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकतापत्रयोत्थं, 'दुःखं तरन्ति', दुःखहेतूनामविद्यादीनां निवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

उक्तेर्ये मन्त्रसम्पत्तिमाह, तदपीति । 'तत्'तत्र मथुरायाः कृष्णाश्रयत्वे ब्रह्मादिसेवितत्वे च, 'एते श्लोकाः' मन्त्रा अपि, 'भवन्ति,' इत्यर्थः । प्राप्य मथुरां पुरीं रम्यामिति । तां 'मथुरां पुरीं प्राप्य', देवा मनुष्या गन्धर्वादय स्तिल्लन्तीतिशेषः । कीदृशीं, 'शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां,' तथा 'मुशलादिभिः' बलदेवाद्यायुधैः, उपलक्षितां, इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यत्रासाविति । 'त्रिभिः' बलदेवादिभिः, 'शक्त्या' रुक्लिण्या,सहितः 'कृष्णः', 'यत्र संस्थितः', तां पुरीं 'प्राप्य,' देवादर्यास्तिल्लन्तीति सम्बन्धः । इदमेव विदुषोति, रामानिरुद्धप्रद्युम्नैरिति ॥ ३९ ॥

तदेवं कृष्णावतारोऽवतायां श्रेष्ठो मथुरा चास्य स्थानमित्युक्तं भवति । कथं वै अस्य ब्रह्मता भवतीत्यादेरुत्तरं वक्तुं प्रणवार्थत्वमाह, चतुरिति ।

१ प्राप्य तां मथुरां रम्यामिति ख,चिक्कितपुस्तकपाठः ।

२ ओङ्कारस्यांशैः कृत इति टीकासम्मतः पाठः ।

तस्माद्देवः परो रजसेति सोऽहमित्यवधार्यात्मानं गोपालोऽहमिति भावयेत् ॥ ४१ ॥

स मोक्षमश्नुते स ब्रह्मत्वमधिगच्छति^(१)स ब्रह्मविद्भवति ॥ ४२ ॥

यो गोपान् जीवान् वै आत्मत्वेनादृष्टिपर्यन्तमालाति स गोपालो भवति आं तत् यत् सोऽहं परं ब्रह्म कृष्णात्मको

चत्वारः, शब्दाः, रामानिबद्धादयो वाचकाः, यस्य 'चतुःशब्दः' चतुर्थः । 'एकः' ईश्वरः, 'भवेत्' भवति । अत्र हेतुमाह, ह्योङ्कारस्येति । 'हि' यस्मात् कारणात्, 'ओङ्कारस्य', अकारोकारमकारार्द्धमात्ररूपैः 'अंशैः,' 'कृतः', रामप्रद्युम्नानिबद्धकृष्णाभिधेयो ब्रूहसमुदाय इत्यर्थः ॥ ४० ॥

यं च स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसारादित्यस्योत्तरमाह, तस्मादिति । 'तस्मात्' प्रथवाभिधेयात्, 'रजसः' कामकर्मात्मकात्, 'परः' इत्येवंविधो यः, 'देवः,' 'सोऽहमिति,' 'अवधार्य' मनसा निश्चित्य, 'आत्मानं,' 'गोपालोऽहमिति भावयेत्' । रजसेति सन्धिश्चान्दसः । आत्मस्वरूपगोपालात्माहमित्युपासीतेति वाक्यार्थः ॥ ४१ ॥

विशिष्टोपास्तेः फलानि दर्शयति । 'सः' उपासकः, 'मोक्षम्' अविद्याकामकर्मावियोगम्, 'अश्नुते', 'सः,' 'ब्रह्मत्वं' सर्ववृहत्त्वम्, 'अधिगच्छति' । अत्र हेतुमाह, स ब्रह्मविद्भवतीति, ॥ ४२ ॥

द्युत्पत्तिपूर्वकं गोपालकत्वं दर्शयति । 'गोपान्' जीवान्, 'आत्मत्वेन,' 'आदृष्टिपर्यन्तम्,' 'आलाति' आदत्ते स्वीकरोति । पदार्थमुक्त्वा

१ तस्माद्देवः परो रजसे नम इति सोऽहमित्यवधार्य गोपालोऽहमिति भावयेत् स मोक्षमश्नुते इति च, चिकित्तपुस्तकपाठः ।

नित्यानन्दैकरूपः^(१) सोऽहमोन्तद् गोपाल एव परं सत्यमवाधितं
सोऽहमित्यात्मानमादाय मनसैक्यं कुर्यात् आत्मानं गोपालो-
ऽहमिति भावयेदिति स एवाव्यक्तोनन्तो नित्यो गोपालः॥४३॥

मथुरायां स्थितिर्ब्रह्मन् सर्वदा मे भविष्यति ।

शङ्खचक्रगदापद्मवनमालावृतस्तवै ॥ ४४ ॥

वाक्यार्थमाह, स गोपालो भवतीति । गोपालत्वेन विशिष्टभावनामुक्त्वा
कृष्णत्वेन तामाह, ओं तत् यत् सोऽहमिति । ओन्तच्छब्दाभ्यां
वाच्यं 'यत्', 'परं ब्रह्म,' 'सोऽहं,' इत्यवधार्यात्मानं इत्यनुवर्त्तनीयं,
ततः 'कृष्णात्मको नित्यानन्दैकरूपः,' 'अहम्,' इति भावयेदिति शेषः ।
कृष्णात्मक इत्यस्यैव व्याख्यानं नित्यानन्दैकरूप इति । कृष सत्तायामिति
धात्वर्थान्तशब्दस्य चानन्दार्थत्वात् ब्रह्मात्मैक्यभावनपूर्वकं गोपालैक्यभाव-
नामाह, ओन्तद्गोपाल एव परं सत्यमिति । ओन्तच्छब्दवाच्यं 'परं सत्य-
मवाधितं,' 'ब्रह्म,' 'गोपाल एव,' 'सः' गोपालः, 'अहम्,' 'इति,' 'आत्मानं,'
'मनसा,' 'आदाय' आत्वा, 'एक्यं कुर्यात्' । तदेव विवक्ष्येति, आत्मानं
गोपालोऽहमिति भावयेदिति । गोपालात्मैक्यभावेन हेतुमाह ।
'स एवाव्यक्तोनन्तः,' तं भावयेदिति । मायायामतिव्याप्तिं वारयति,
अनन्त इति । देशतोऽनन्तत्वं मायानामपीत्यत आह नित्य इति ।
पुरुषार्थहेतुतामाह, गोपाल इति ॥ ४३ ॥

को वास्यप्रावतारस्याश्रयो नित्यमित्याशङ्क्य नारायणो ब्रह्माखं प्रत्याह,
मथुरायां स्थितिरिति । योहं 'शङ्खचक्रादिभिरावृतः 'तुवै' प्रसिद्धं,
तस्य 'मे सर्वदा मथुरायां स्थितिर्भविष्यति,' इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

१ ओं तत् यत् तत् सत् तत् परं ब्रह्मात्मको नित्यानन्दैकरूप इति घ, चिकित्तपुस्तक
पाठः ।

विश्वरूपं परं ज्योतिः^(१)स्वरूपं रूपवर्जितम् ।

हृदा मां संस्मरन्^(२) ब्रह्मन् मत्पदं याति निश्चितं ॥ ४५ ॥

मथुरामण्डले^(३) यस्तु जम्बूद्वीपे^(४) स्थितोपि वा ।

योर्चयेत् प्रतिमां मां च^(५) स मे प्रियतरो भुवि ॥ ४६ ॥

तस्यामधिष्ठितः कृष्णरूपी पूज्यस्त्वया सदा ।

विश्वरूपमिति । 'विश्वरूपं,' 'परं' उत्कृष्टं नित्यं, 'ज्योतिःस्वरूपं'
स्वप्नकाशं चैतन्यात्मकं, वस्तुतः 'रूपवर्जितं', 'मां', 'हृदा संस्मरन्',
पुरुषः 'निश्चितं मत्पदं याति' ॥ ४५ ॥

कौटुशी पूजास्थेत्यस्योत्तरमाह, मथुरेति । 'मथुरामण्डले यस्तु जम्बू-
द्वीपे स्थितोपि वा', 'प्रतिमां' शिलादिमयीं, 'मां च', ध्यानभावितं 'भुवि',
सम्यक् 'अर्चयेत्', 'सः,' 'मे' मम, 'प्रियतरः' वल्लभः, भवति ॥ ४६ ॥

तस्यामिति । हे ब्रह्मन् 'तस्यां'^(६) मथुरायां, 'अधिष्ठितः' अधिष्ठाय
स्थितः, 'कृष्णरूपी', अहं 'त्वया सदा पूज्यः' । चतुर्व्यूहपूजनोपदेशम-
भिप्रेत्य तत्र सम्प्रदायं दर्शयति, चतुर्धा चेति । पूज्यत्वेन अधिक्क्रियन्त इति

१ चित्स्वरूपं परं ज्योतिरिति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ सदा मां संस्मरन्ति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ मथुरामण्डले इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ जम्बूद्वीप इति तत्रापि भारतखण्डे तत्रापि सप्तपुरीषु तत्रापि मथुरायां विशेष
इति बोद्धव्यमिति नारायणः ।

५ योर्चयेत् प्रतिमां प्रीत्या इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

६ तस्यां प्रतिमायामिति नारायणजीवगोस्वामिभ्यामुक्तं ।

चतुर्धा चास्याधिकारभेदत्वेन^(१) यजन्ति माम् ॥४७॥

युगानुवर्तिनो लोका यजन्तीह सुमेधसः ।

गोपालं सानुजं रामरुक्मिण्या सह तत्परं ॥ ४८ ॥

गोपालोहमजो नित्यः प्रद्युषोहं सनातनः ।

रामोहं अनिरुद्धोहमात्मानमर्चयेद् बुधः ॥ ४९ ॥

मयोक्तेन स्वधर्मेण निष्कामेन^(२) विभागशः ।

‘अधिकाराः’ अस्य रूपाणि, तेषां ‘भेदत्वेन’ भिन्नत्वेन, ‘मां चतुर्धा यजन्ति’ ॥ ४७ ॥

इदमेव विदुषीति । ‘युगानुवर्तिनः सुमेधसः लोकाः’, ‘इह’ जम्बूद्वीपे, गोपाक्षादिकं मां ‘यजन्ति’ । चतुर्थ्युहं विदुषीति, गोपाक्षमिति । अत्र पश्चात् आयेते तौ, अनुजौ प्रद्युषानिरुद्धौ, ताभ्यां सहितं, ‘सानुजं,’ ‘गोपालं’ । कीदृशं, ‘रामरुक्मिण्या सह,’ वर्त्तमानं । तथा च गोपालसङ्घर्षप्रद्युमानिरुद्धात्मकचतुर्थ्युहः शक्त्या सहित उक्ती भवति । पुनः कीदृशं, ‘तत्परं’ रामादिषु अनुरक्तं । यदा ‘तत्परं’ शक्यं यथास्यात्तथा, यजन्तीति तत्रन्वयः ॥ ४८ ॥

अयं चतुर्थ्युह एको विष्णुरेव ननु विष्णोः पृथगित्याह, गोपालोहमिति । गोपाक्षादयस्त्वत्पारोपि ‘अहं’ विष्णुरेव, ततः ‘आत्मानं’ विष्णुं मां चतुर्विधं, ‘बुधः’ विद्वान्, ‘अर्चयेत्,’ इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मयोक्तेनेति । ‘मया’मन्वादिहूपिशा, विभागशो वर्णाश्रमादिभेदप्रोक्तेन

१ अधिकारिभेदत्वेन इति अ, घ, चिकित्तपुस्तकद्वयपाठः । अधिकारिभेदत्वं यजनेऽधिकारभेदत्वेनेति जीवगोक्षामी । अधिकारिहं भिन्नतीति अधिकारिभेदं रूपं तद्भावत्वेनेति नारायणः ।

२ निष्कामेन फलाभिसम्भारहितेन इति नारायणः ।

तैरयं^(१) पूजनीयो वै भद्रकृष्णनिवासिभिः ॥ ५० ॥

तद्धर्मगतिहीना ये तस्यां मयि परायणाः ।

कलिना ग्रसिता ये वै तेषां तस्यामवस्थितिः ॥ ५१ ॥

यथा त्वं सद्यः पुत्रैस्तु यथा रुद्रो गणैः सद्यः ।

यथा श्रियाभियुक्तोऽहं तथा भक्तो मम प्रियः ॥ ५२ ॥

स उवाचाञ्जयोनिस्तुर्भिर्देवैः कथमेको देवः स्यादेकम-
 'सुधर्मैश्च' वशांश्रमधर्मैश्च, 'भद्रकृष्ण'वनयोः 'निवासिभिः,' 'तैः' प्रसिद्धैः
 वशांश्रमधर्मैः, 'अयं' चतुर्विंशः कृष्णः, 'पूजनीयः,' इत्यर्थः ॥ ५० ॥

सुधर्मविहीनानामपि मत्परायणानामेव मत्पुत्र्यामवस्थितिर्न त्वभक्ताना-
 नामित्याह, तद्धर्मगतिहीना इति । 'कलिना,' 'ग्रसिताः' ग्रस्ताः
 सन्तः, 'तद्धर्मगतिहीनाः'^(१)आश्रमाचाररहिता अपि, 'ये,' तस्यां, पुर्यां,
 मत्परा भवन्ति, 'वै तेषां,' एव 'तस्यां' पुर्यां, 'अवस्थितिः,' नान्येषा-
 मित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अत्र हेतुमाह, यथेति । 'यथा,' 'पुत्रैः' सनकादिभिः, 'सद्यः त्वं,' 'यथा,'
 च 'गणैः सद्यः,' 'रुद्रः,' 'यथा,' च 'श्रिया,' 'अभियुक्तः' सहितः, 'अहं',
 मम प्रियः, 'तथा,' 'भक्तो मम प्रियः,' अतस्तत्र पुरि भक्तानामेवाव-
 स्थितिरिति शेषः ॥ ५२ ॥

'सः' एष्यबोधितः, 'ह' प्रसिद्धः, 'अञ्जयोनिः,' 'उवाच' । किं ।
 'चतुर्भिर्देवैः' गोपालरामादिभिः, 'कथमेको देवः स्यात्,' अनेकेषामेकत्वं

१ तैरहमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ तद्धर्मैति भगवद्दर्शनरूपा या गतिस्तथा हीनाः य किन्तु मयि परायणाः समाश्रितवन्तः
 कलिना ग्रसिताः पापासक्ताः तेषामपि तस्यां मथुरायां मथुरामण्डलेऽवस्थितिर्बासोऽधि-
 कार इति मथुरायाः कृपालुत्वेन सर्वतीर्थतः श्रेष्ठमङ्गलमिति जीवगोखामी ।

क्षरं यद्विश्रुतमनेकाक्षरं कथं भूतं स होवाच तं हि वै पूर्वं हि एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत् तस्मादव्यक्तमव्यक्तमेवाक्षरं तस्मादक्षरात् महत्तत्त्वं महतो^(१) वै हङ्कारस्तस्मादेवाहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि तेभ्यो भूतानि तैरावृतमक्षरं भवति अक्षरोह-

व्याहृतमित्यर्थः । 'एकमक्षरं,' 'यत्' प्रथमाख्यं, 'विश्रुतं,' तर्हि 'कथं', गोपालरामाद्यनेकाक्षरं 'भूतं' जातं । स हेति । एवं एष्टः 'ह' प्रसिद्धः, विष्णुः 'तं हि वै', 'उवाच' । एकस्थानेकात्मकत्वमुपपादयितुं तस्य जगन्मूलकारणत्वं वक्तुमाह, पूर्वं हि एकमेवाद्वितीयमित्यादि । 'पूर्वं' दृष्टेः प्राक्, 'एवं' सजातीयभेदरहितम्, 'एव' शब्दात् स्वगतभेदरहितम्, 'अद्वितीयं' विजातीयभेदरहितम्, 'ब्रह्म', 'आसीत्' । 'तस्मात्' ब्रह्मणः, 'अव्यक्तं' सर्वकार्यकारणशक्तिः, अव्यक्तम् आसीत् । अव्यक्तमेवेति । यत् 'अव्यक्तं,' तत् 'अक्षरं,' ब्रह्म 'एव,' तच्छक्तिरूपत्वात् । 'तस्मादक्षरात्महत्तत्त्वं' । 'महतो वै हङ्कारः' । अहङ्कारवर्णलोपश्चान्दसः । 'तस्मादेवाहङ्कारात्,' 'पञ्चतन्मात्राणि' भूतसूक्ष्मापरपर्यायाः, 'तेभ्यः,' 'भूतानि' पञ्चमहाभूतानि, इत्यर्थः । तैरावृतमिति । 'तैः' महदादिभिः कार्यभूतैः, 'आवृतम्' व्याप्तं, 'अक्षरं,' चेति घटशरावादिभिरिव मृतम् । अक्षरोहमिति । अव्याहृताक्षरात्मको विष्णुः 'ओङ्कारः,' च 'अहम्' । ओङ्काराक्षरब्रह्मण्येक्योपपादनाय ओङ्कारे ब्रह्मधर्मानाह, अजर इति । 'अजरोऽमरः' जरामरणाशून्यः, 'अभयः' अविद्याकामकर्माशून्यः, 'अमृतः' आनन्दात्मकः, ओङ्कार इति शेषः । तथाविधब्रह्मप्रतीकत्वात् अथ अक्षरधर्मानाह, ब्रह्मेति । 'अक्षरः' अव्याहृताख्यः, 'अभयं हि वै ब्रह्म,' ब्रह्मशक्तिसमुदाय-

१ तस्मादक्षरात् महान् महतो वै इति ख, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

मोङ्कारोद्दमजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं हि वै स मुक्तो-
द्दमस्मि अक्षरोद्दमस्मि सत्तामात्रं^(१) विश्वरूपं^(२) प्रकाशं व्यापकं
तथा एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम् ॥ ५३ ॥

रोहिणीतनयो रामो अकाराक्षरसम्भवः ।

तैजसात्मकः प्रद्युम्न उकाराक्षरसम्भवः ॥ ५४ ॥

प्राज्ञात्मकोऽनिरुद्धो वै मकाराक्षरसम्भवः ।

रूपत्वात् । अथ ब्रह्मधर्मानाह, मुक्तोद्दमिति । 'अहं', 'मुक्तः' अविद्या-
स्यर्शरहितः, 'अस्मि', 'अक्षरोद्दम' अविनाशो अहम्, 'अस्मि', इत्यर्थः ।
ओङ्कारः, ब्रह्म, तत्प्रतीकत्वात् तथाक्षरमव्याहृतं ब्रह्म, तच्छक्तिरूपत्वादिति
विवक्षितार्थः । नन्वेवं ब्रह्मचेत् कथं चतुष्टयं सम्पन्नमित्याशङ्क्य मन्वमाह,
'सत्तामात्रं विश्वरूपं प्रकाशं व्यापकं तथा एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म मायया तु
चतुष्टयम्,' इति स्पष्टं ॥ ५३ ॥

मायया चतुष्टयत्वं विवक्ष्योति, रोहिणीतनय इति । अकाराक्ष-
रावच्छिन्नया मायया सम्भवः आविर्भावो यस्य सः 'अकाराक्षरसम्भवः,'
'रोहिणीतनयः,' 'रामः' विश्वात्मको जाग्रदवस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप-
इत्यर्थः । तैजसात्मक इति । उकाराक्षरावच्छिन्नया मायया प्रादुर्भूतः,
'प्रद्युम्नः,' 'तैजसात्मकः' स्वप्नावस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

प्राज्ञात्मक इति । मकारावच्छिन्नया मायया प्रादुर्भूतः, 'अनिरुद्धः,'
'प्राज्ञात्मकः' सुषुप्त्यवस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप इत्यर्थः । श्रीहृदयस्तु अवस्था-

१ स मुक्तोद्दमस्मि अक्षरोद्दमस्मि अजोद्दमस्मि अक्षरोभयं हि ससत्तामात्रमिति
ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ चित्सवरूपं प्रकाशमिति ख, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

अर्द्धमात्रात्मको कृष्णो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५५ ॥

कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृती रक्षिणी ।

ब्रजस्त्रीजनसम्भूतश्रुतिभ्यो ब्रह्मसङ्गतः ॥ ५६ ॥

प्रणवत्वेन प्रकृतिं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।

तस्माद्गोङ्कारसम्भूतो गोपालो विश्वसम्भवः ॥ ५७ ॥

क्षीमोङ्कारस्यैक्यत्वं पद्यते ब्रह्मवादिभिः ।

त्रयातोतं तुरीयं धामेत्याह, अर्द्धमात्रात्मक इति । 'अर्द्धमात्रा' विशेष-
क्तानुचारायां, "अर्द्धमात्रा स्थिता नित्या यानुचारायां विशेषतः" इति-
स्मृतेः । तदात्माकः' तत्प्रकाशकः, 'कृष्णः,' 'यस्मिन्' सदानन्दात्मके कृष्णे,
'विश्वं,' 'प्रतिष्ठितं' अर्थात् ॥ ५५ ॥

विन्दुप्रतिपाद्या रक्षिणी मूलप्रकृतिरूपेत्याह, कृष्णात्मिकेति ।
कृष्णशक्तिरूपत्वात् शक्तिशक्तिमतोच्चाभेदात् कृष्णस्वरूपा, 'जगत्कर्त्री,'
'मूलप्रकृतिः,' ज्ञातव्या, इति शेषः । कीदृशी रक्षिणीत्याह, ब्रजस्त्री-
जनसम्भूतेति । 'ब्रजस्त्रीजने,' 'सम्भूताः' प्रसिद्धाः, याः 'श्रुतयः, ताभ्यः,
प्रसिद्धः यो 'ब्रह्मसङ्गतः,' तस्मात् हेतोः ॥ ५६ ॥

'प्रणवत्वं' प्रकृत्यस्तुतित्वं असत्त्वत्वादिगुणारोपहेतुत्वं, तेन हेतुना
'ब्रह्मवादिनः,' यदा विश्वतैजसादिरूपेण चतुर्धा संस्थितम् इत्यर्थः ।
तस्याः 'प्रकृति'त्वं 'वदन्ति' । 'तस्मात्'ब्रह्मस्वरूपत्वात्, 'गोङ्कारेण 'सम्भूतः'
प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वात् प्रादुर्भूतः, 'गोपालः,' 'विश्वसंस्थित इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

क्षीमोङ्कारस्यैक्यत्वमिति । 'क्षीमोङ्कारयोः' 'एक्यत्वं,' ब्रह्मवादिनः वदन्ति ।
अतः तत् 'पद्यते', वीजाद्यः समन्व इत्यर्थः । उक्तगोपालभजनं मधु-
रायामतिशयेन भाटिति मौक्षफलदमित्याह, मधुरायामिति । 'मथरायां

मथुरायां विशेषेण मां ध्यायन् मोक्षमश्नुते ॥ ५८ ॥

अष्टपत्रं विकसितं हृत्पद्मं तत्र संस्थितम् ।

दिव्यध्वजातपत्रैस्तु^(१) चिह्नितं चरणद्वयं ॥ ५९ ॥

श्रीवत्सलान्छनं हृत्स्थं कौस्तुभं प्रभया युतम् ।

चतुर्भुजं शङ्खचक्रशार्ङ्गपद्मगदान्वितम् ॥ ६० ॥

सुकैयूरान्वितं बाहुं कण्ठं मालासुशोभितम् ।

द्युमत्कीरीटं वलयं^(२) स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ६१ ॥

मां ध्यायन्,' विश्वाकारेण संस्थितः, किं पुनर्वक्तव्यं, चतुर्धा संस्थितः,
'विशेषेण' शीघ्रम्, 'मोक्षं,' प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

मां ध्यायन् इत्यनेन सूचितं ध्यानं विशदयति, अष्टपत्रं विकसितं
हृत्पद्मं तत्र संस्थितं दिव्यध्वजातपत्रैस्तु चिह्नितं चरणद्वयमिति । 'अष्ट
पत्रविकसित'हृदयकमल 'संस्थितं,' मां नित्यं ध्यायेदित्यग्रे, तेन सम्बन्धः ।
तत्रादौ 'दिव्यध्वजातपत्रैः,' 'चिह्नितं,' 'चरणद्वयं,' ध्यायेत् ॥ ५९ ॥

'हृत्स्थं,' 'श्रीवत्सलान्छनं,' 'प्रभया युतं,' च 'कौस्तुभं,' ध्यायेत् । 'चतु-
र्भुजं' चतुर्भिर्गुणितं भुजं, 'शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपद्मान्वितं,' ध्यायेत् ।
शार्ङ्गपद्मयोरेककरे स्थितिरिति बोध्यम् । तेन करचतुष्टये पञ्चधारण-
मुपपन्नम् ॥ ६० ॥

'बाहुं,' च 'सुकैयूरैः' अङ्गदैः, 'अन्वितं,' ध्यायेत् । बाहुमित्येक-
वचननं जाल्यभिप्रायेण । तथा 'कण्ठं,' 'मालासुशोभितं,' ध्यायेत् ।

१ शङ्खान्मुजातपत्रैस्तु इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ द्युमत्कीरीटमभयमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

हिरण्मयं सौम्यतनुं स्वभक्तायाभयप्रदम् ।
 ध्यायेन्ननसि मां नित्यं वेणुपटङ्गधरं तु वा ॥ ६२ ॥
 मथ्यते तु जगत्सर्वं ब्रह्मज्ञानेन येन वा ।
 तत्सारभूतं यद्यस्यां मथुरा सा निगद्यते ॥ ६३ ॥
 अष्टदिक्पालिभिर्भूमिः पद्मं विकसितं जगत् ।
 संसारार्णवं सञ्जातं^(१) सेवितं मम मानसे ॥ ६४ ॥

तथा 'द्युमन्' दीप्तिमान्, 'किरीटः' मुकुटः, तं, स्मरेत् । तथा 'स्फुरन्ती
 'मकराकारे 'कुण्डले,' तयोर्द्वयमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

'हिरण्मयं'^(१)देदीप्यमानं विष्णुं, तथा 'सौम्यतनुं' प्रसन्नमधुरास्वतिं,
 'स्वभक्ताय' स्वभक्तेभ्यः, 'अभयप्रदं' मोक्षदम्, इत्यर्थः । अथवा द्विभुजं
 ध्यायेदित्याह, वेणुपटङ्गधरं तु वेति ॥ ६२ ॥

अथ मथुराप्रार्थनामाह । 'मथ्यते,' 'सर्वं,' 'जगत्,' अनेनेति मथं,
 ब्रह्मज्ञानं, गोपालस्वरूपं, 'ब्रह्मज्ञानेन,' मदनगोपालस्वरूपेण वा इति
 सम्बन्धः । 'यत्' अधिष्ठानं, हि सम्यक् ज्ञानं जगद्भ्रमं, निवर्त्तयति, 'तत्सा-
 रभूतं,' 'यस्यां,' 'सा,' 'मथुरा'पुरीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

हृदयस्थितं विकसितमष्टपत्रं पद्मं व्याकरोति, अष्टदिक्पालिभि-
 रिति । 'अष्टदिक्पालैरेव पत्रैः 'सेवितं,' 'पद्मं,' 'मम,' 'मानसे' अन्तः-
 करणे, 'विकसितं,' सत्, 'भूमिः,' एव 'जगत्' जगदाश्रयं, 'संसारार्णवं,'
 'सञ्जातं' उत्पन्नमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

१ संसारवारिसञ्जातमिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ हिरण्मयं तत्रहाटकसन्निभमिति नारायणः ।

चन्द्रसूर्यत्वेषो दिव्यध्वजा मेरुर्धिरण्मयः^(१)

आतपत्रं ब्रह्मलोकमधोर्ध्वं चरणं स्मृतम् ॥ ६५ ॥

श्रीवत्सञ्च स्वरूपञ्च वर्त्तते लाञ्छनैः सह ।

श्रीवत्सलाञ्छनं तस्मात्कथ्यते ब्रह्मवादिभिः ॥ ६६ ॥

दिव्यध्वजातपत्रैश्चिह्नितं चरणद्वयं व्याकरोति, चन्द्रसूर्यत्वेष इति ।
‘चन्द्रसूर्यत्वेषः’, एव ‘दिव्याः’, ‘ध्वजाः’, । मेरुरिति । ‘मेरुः’ पर्वतः,
स एव ‘धिरण्मयः’ कृत्रदण्डः । आतपत्रमिति । ‘ब्रह्मलोकः’, एव,
‘आतपत्रं’, दण्डस्थानीयमेरुपरि वर्त्तमानत्वात् । अधोर्ध्वमिति । ब्रह्मा-
ण्डस्य ‘अधः’, ‘ऊर्ध्वं’, ‘चरणं’ चरणद्वयं, ‘स्मृतम्’, इत्यर्थः । अधोर्ध्वमिति
सन्धिः, चरणमिति स्त्रीवत्त्वञ्च कान्दसम् ॥ ६५ ॥

श्रीवत्सलाञ्छनशब्दार्थमाह । ‘ब्रह्मवादिभिः’, ‘तस्मात्’ हेतोः,
‘श्रीवत्सलाञ्छनं’,^(२) ‘कथ्यते’, यस्मात् ‘लाञ्छनैः’, संहितं ‘श्रीवत्सं’ श्रीवत्सभं,
‘स्वरूपम्’, एव परमेश्वरस्य ‘वर्त्तते’, इत्यर्थः^(३) । आहिताभग्रादित्वात्
श्रीवत्सशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ ६६ ॥

१ चन्द्रसूर्याम्बरौचित्या भ्रजमेरुर्धिरण्मय इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य,
ननु विष्णोः सर्वेश्वरस्य निकेतने सपताकेन भ्रजेन भाव्यमत आह, चन्द्रेति । ध्वजमेरु-
र्धिरण्मय इति ध्वजदण्डस्थानीयो धिरण्मयो मेरुः । कस्मादिदं निश्चितमत आह, चन्द्र-
सूर्याम्बरौचित्येति । चन्द्रसूर्यलक्षणं यदम्बरं शुभवस्त्रं पताकास्थानीयं तस्य औचित्या
उचितस्य भाव औचित्ये तथा ध्वजपटस्थानीयसूर्येन्दुदर्शनाम्बरोः सुवर्षभ्रजदण्डता
अनुमीयते इति श्रेयः अयमर्थः नारायणप्रसीतः । चन्द्रसूर्यार्विषो दिव्या ध्वजा मेरु-
र्धिरण्मय इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ श्रीवत्सलाञ्छनं शुक्लो वर्णः हृत्स्थो भृगुचरणस्यर्शनिर्मित इति नारायणः ।

३ लाञ्छनैर्दक्षिणावर्त्तरोमभिः कुण्डलीकृतैर्लक्षणविशेषैः सह वर्त्तते तस्माद्हेतोः
श्रीवत्सलक्षण इति जीवगोस्वामी ।

येन सूर्याग्निवाक्चन्द्रं तेजसा स्वस्वरूपिणा ।

वर्तते कौस्तुभाख्यं हि मणिं^(१) वदन्तीशमानिनः ॥ ६७ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति अक्षरारक्षतुर्भुजः ।

पञ्चभूतात्मकं शङ्खं करे रजसि संस्थितम्^(२) ॥ ६८ ॥

बालस्वरूपमत्यन्तं^(३) मनश्चक्रं निगद्यते ।

आद्या माया भवेच्छार्ङ्गं पद्मं विश्वं करे स्थितम् ॥ ६९ ॥

कौस्तुभशब्दार्थमाह, येन सूर्याग्निवागिति । कः, अर्कः, अः, वाक्, औः, चन्द्राग्नी, इत्यस्य एकस्य एकदेशसाभ्यात् अकारस्तुवर्षसाभ्यात् वाक्, एतत्त्वं स्तोभति परतन्त्रतया 'येन,' 'स्वस्वरूपिणा,' 'तेजसा,' प्र'वर्तते,' तं चित्स्वरूपमेव 'ईशमानिनः' इन्द्राराधकाः, 'कौस्तुभाख्यं,' 'मणिं वदन्ति' ॥ ६७ ॥

चतुर्गुणितं भुजं विद्वद्बोति, सत्त्वं रजस्तम इति अक्षरारक्षतु-
र्भुज इति । गुणत्रयम् 'अक्षरारः,' च इति 'चतुर्भुजः,' इत्यर्थः । गुणक्रमेण
सत्त्वस्यादौ निर्दिष्टत्वेऽपि आद्युधक्रममनुबध्नादौ रजःकरस्थितं शङ्खं
विद्वद्बोति, पञ्चभूतात्मकमिति । 'पञ्चभूतात्मकं शङ्खं,' रजोगुणरूपे
'करे,' 'संस्थितं,' बुधा विदुः । रजोगुणजन्यक्रियोत्पाद्यत्वादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

बालस्वरूपमिति । 'अत्यन्तं,' यः 'बालः,' तद्वदिसुद्धं 'मनः,' एव
सत्त्वाख्ये करे स्थितं 'चक्रं निगद्यते,' इति । 'आद्या' जगन्मूलाकारं, 'माया,'
सा एव 'शार्ङ्गं,' विश्वाख्यं 'पद्मं,' च तमोगुणरूपेण 'करे,' 'स्थितं,'
'निगद्यते,' तमोगुणत्रयस्थितिकत्वात् ॥ ६९ ॥

१ कौस्तुभाख्यं मणिमिति अ, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

२ पञ्चभूतात्मकः शङ्खः परोरजसि संस्थित इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ बालस्वरूपमत्यन्तमिति अ, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

आद्या विद्या गदा वेद्या सर्वदा मे करे स्थिता ।

धर्मार्थकामकेयूरैर्दिव्यैर्दिव्यमक्षरितैः^(१) ॥ ७० ॥

कण्ठन्तु निर्गुणं प्रोक्तं माल्यते आद्ययाऽजया ।

माला निगद्यते ब्रह्मांस्तव पुत्रैस्तु मानसैः ॥ ७१ ॥

कूटस्थं सत्स्वरूपञ्च किरीटं प्रवदन्ति मां ।

क्षरोत्तमं प्रस्फुरन्तं^(२) कुण्डलं युगलं स्मृतं ॥ ७२ ॥

आद्या विद्येति । 'आत्' प्रसज्जात् विष्णोः, भक्तानां हृदि, संसार-
निरसनायाविर्भवतीति प्रसिद्धा 'या' 'आद्या विद्या' ब्रह्माहमस्मीति
विद्या, सैव 'गदा,' 'वेद्या', 'सर्वदा,' 'मे' मम, 'करे' अक्षराराख्ये, 'स्थिता',
अहंत्वित्तिरूपत्वात् । केयूरैरन्वितं वाजं विदुषोति, धर्मार्थकामेति ।
पुत्रधर्मार्थयत्नक्षयैः 'केयूरैः,' अन्वितम् इत्यर्थः । कीदृशैः केयूरैः,
'दिव्यमह्याम् 'इरितैः' प्रवर्तितैः ॥ ७० ॥

कण्ठमालासुशोभितामिति व्याकरोति, कण्ठन्विति । 'प्रोक्तं' प्रागुक्तं,
'कण्ठं,' 'निर्गुणं' ब्रह्म, जानीयात् इति शेषः । तत् ब्रह्म, 'आद्यया', 'अजया',
मायया, 'माल्यते' प्रपञ्चाभरणेन भूयते, अतो हेतोः 'तव', 'मानसैः पुत्रैः'
सनकादिभिः, 'तु,' आद्या माया 'माला निगद्यते,' इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

कुम्भत्किरीटमिति व्याकरोति । बुधाः 'कूटस्थं सत्स्वरूपं,'
'मां,' 'किरीटं प्रवदन्ति,' सर्वश्रेष्ठत्वादिति शेषः । स्फुरन्मकरकुण्डल-
मिति व्याकरोति, क्षरोत्तममिति । 'क्षरः' सर्वाणि भूतानि स्थिर-

१ दिव्यैर्नित्यमक्षरितैरिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । नित्यं सर्वदा अक्षरितैः अप्र-
तिष्ठतैरिति नारायणः ।

२ प्रवदन्ति मे । अक्षरोत्तमं प्रस्फुरितमिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ध्यायेन्मम प्रियो नित्यं स मोक्षमधिगच्छति ।

स मुक्तो भवति तस्मै आत्मानं ददामि^(१) वै ॥ ७३ ॥

एतत्सर्व्वं भविष्यद् वै मया प्रोक्तं विधे तव ।

स्वरूपं द्विविधञ्चैव सगुणं निर्गुणात्मकम् ॥ ७४ ॥

स होवाचाञ्जयोनिः व्यक्तानां मूर्त्तीनां प्रोक्तानां कथं त्वा-

जङ्गमानि, 'उत्तमः' जीवश्च, एतत् 'युगलं' द्वयं, 'स्मृतं' प्रसिद्धं, 'कुण्डलं', प्रवदन्ति इति सम्बन्धः ॥ ७२ ॥

कुण्डलान्तर्व्विशिष्टस्वरूपध्यानफलमाह, ध्यायेदिति । यः कुण्डलान्तर्व्विशिष्टं मां 'ध्यायेत्', 'स मोक्षमधिगच्छति' । मोक्षस्तु सर्व्वानर्श-निवृत्तिरूपः परमानन्दावाप्तिश्चेति व्याकरोति । स मुक्तो भवति तस्मै-आत्मानं ददामीति द्वितीयपादः ह्यन्दसत्वात् सप्ताक्षरः । 'सः' उक्तो ध्याता, अविद्याकामकर्म्मभ्यो वि'मुक्तो भवति', अहं 'तस्मै', 'आत्मानं' सदानन्दरूपं, 'ददामि,' इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

उक्तं ध्यानमुपसंहरति, एतत्सर्व्वमिति^(१) । स्पष्टं ॥ ७४ ॥

स होवाचेति । प्रागुक्तमूर्त्तीनामाभरणयजनविधिं जिज्ञासुः 'सः' 'ह', 'अञ्जयोनिः', इति 'उवाच,' इत्यर्थः । व्यक्तानां मूर्त्तीनामिति । प्रागुक्त-द्वादशमूर्त्तिषु 'व्यक्तानां मूर्त्तीनां,' 'तु,' 'कथम्,' 'आभरणानि भवन्ति' ।

१ आत्मानं च ददामीति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ एतत् सर्व्वमिति । हे विधे ब्रह्मन् एतत् भविष्यत् मया तव प्रोक्तं द्विविधञ्चैव स्वरूपं सगुणं निर्गुणञ्च सकाम्याच्यते मेरोः शृङ्गे इत्यादिना, सगुणमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीदित्यादिना च निर्गुणञ्च स्वरूपं कथितमिति नारायणः । सगुण विराट्स्वरूपं निर्गुणं प्राकृतगुणातीतमिति जीवगोस्वामी ।

भरणानि भवन्ति^(१) कथं वा देवा यजन्ति रुद्रा यजन्ति ब्रह्मा
यजति ब्रह्मजा यजन्ति विनायका^(२) यजन्ति द्वादशादित्या
यजन्ति वसवो यजन्ति अप्सरसो यजन्ति गन्धर्वा यजन्ति
खपदानुगाऽन्तर्द्धाने तिष्ठतिका कां मनुष्या यजन्ति^(३) ॥७५॥

स होवाच तं हि वै नारायणो देव आद्या अव्यक्ता द्वादश-
मूर्त्तयः सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु मनुष्येषु तिष्ठन्ति ॥७६॥

‘कथं वा देवा यजन्ति रुद्रा यजन्ति ब्रह्मा यजति ब्रह्मजा यजन्ति
विनायका यजन्ति द्वादशादित्या यजन्ति वसवो यजन्ति अप्सरसो
यजन्ति गन्धर्वा यजन्ति,’ इति स्पष्टं । ‘कथं’ ‘यजन्ति’ कां च
यजन्ति, इत्यर्थः । ‘खपदानुगा,’ च, का ‘अन्तर्द्धाने,’ च, ‘का,’ तिष्ठति
इति प्रश्नार्थः । कां मनुष्या इति । ‘यजन्ति,’ ‘कां’ मूर्त्तिं, ‘मनुष्याः,’
कथं च इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स होवाचेति । ‘सः’ एव ब्रह्मणा पृष्टः, ‘नारायणः देवः,’ ‘तं’
ब्रह्माद्यं, निश्चितम् उत्तरम् ‘उवाच,’ इत्यर्थः । अत्राव्यक्तमूर्त्तीनां कथ-
नाभरणानि भवन्ति, इत्येकः प्रश्नः । कथं देवा यजन्ति, इति द्वितीयः ।
कां मूर्त्तिं के यजन्ति, इति तृतीयः प्रश्नो वाशब्दादभिमतः । तत्र
आद्यप्रश्ने मूर्त्तीनामव्यक्तत्वान्नाभरणानि वक्तव्यानि, इत्युत्तरमभिप्रेत्याह,

१ कथं वावधारणा भवति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । कथं वा केन प्रकारेण
अवधारणा निश्चय इति नारायणः ।

२ ब्रह्मजा यजन्ति मरुतो यजन्ति विनायका इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ खपदानुगाऽन्तर्द्धाने तिष्ठति का कथं मनुष्या यजन्ति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

रुद्रेषु रौद्री ब्रह्मण्येवं ब्राह्मी देवेषु दैवो मानवेषु मानवी^(१)
विनायकेषु विघ्ननाशिनी आदित्येषु ज्योतिर्गन्धर्वेषु गान्धर्वा
अश्वरः खेवं गौर्वसुखेवं काम्या अन्तर्द्धाने प्रकाशिनी^(२) ॥७७॥

आविर्भावाऽतिरोभावा स्वपदे तिष्ठति तामसी राजसी

आद्या अथक्ता द्वादशमूर्त्तयः सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु मनुष्येषु
तिष्ठन्तीति । 'आद्याः' अनादयः, इत्यर्थः । श्रेवं स्पष्टम् ॥ ७६ ॥

कां मूर्त्तिं के यजन्ति इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं सञ्ज्ञाकीर्त्तनेन वदन्ने-
न सर्वेषु देवेषु तिष्ठन्ति, इत्येतद्विद्योति, रुद्रेषु रौद्री ब्रह्मण्येवं ब्राह्मी
देवेषु दैवी मानवेषु मानवी विनायकेषु विघ्ननाशिनी आदित्येषु ज्योतिः
गन्धर्वेषु गान्धर्वी अश्वरःखेवं गौर्वसुखेवं काम्या अन्तर्द्धाने प्रकाशिनी
आविर्भावातिरोभावा स्वपदे तिष्ठति तामसी राजसी सात्विकीति ।
'रुद्रेषु', देवेषु, 'रौद्री' नाम्नी मूर्त्तिः, तिष्ठति, इति ब्रुवता रौद्रीं मूर्त्तिं रुद्रा
यजन्ति, इति द्वितीयप्रश्नस्य उत्तरमुक्तं भवति । 'श्व', 'ब्रह्मणि'
ब्रह्मलोके, 'ब्राह्मी' नाम्नी मूर्त्तिः, तिष्ठति इत्यर्थः । अपि ब्राह्मीनाम्नीं
मूर्त्तिं ब्रह्मा यजतीति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति । एवमन्यत्रापि
बोद्धव्यम् । अन्तर्द्धाने च का मूर्त्तिस्तिष्ठतीत्यस्योत्तरमाह, अन्तर्द्धाने
इति । 'प्रकाशिनी' नाम्नी मूर्त्तिः, 'अन्तर्द्धाने' तिरोधाने, तिष्ठति,
प्रकाशपूर्वकत्वात्तिरोधानस्येत्यर्थः^(३) ॥ ७७ ॥

१ मनुष्येषु मानुषी इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अन्तर्द्धाने प्रकाशते इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ अन्तर्द्धाने वा तिष्ठति सा प्रकाशिनी तस्या उपासकाभावात् सा आविर्भावरहिते-
त्यर्थः इति जीवगोस्वामी ।

सात्त्विकी मानुषी विज्ञानघन आनन्दघनसच्चिदानन्दैकरसे
भक्तियोगे तिष्ठति ॥ ७८ ॥

ओं प्राणात्मने ओं तत्सङ्गर्भुवः स्वस्तस्मै वै प्राणात्मने
नमो नमः ॥ ७९ ॥

ओं श्रीकृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय ओं तत्
सद्^(१)भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८० ॥

ओं अपानात्मने ओं तत्सङ्गर्भुवः स्वस्तस्मै अपानात्मने वै
नमो नमः ॥ ८१ ॥

ओं कृष्णाय रामाय प्रद्युम्नायानिरुद्धाय ओं तत्सङ्गर्भुवः
स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८२ ॥

का स्वपदानुगा इत्यस्योत्तरमाह । आविर्भावो विद्यते यस्याः सा
आविर्भावा, न विद्यते तिरोभावो यस्याः सा अतिरोभावा, आवि-
र्भावा चास्तौ अतिरोभावा च 'आविर्भावातिरोभावा' एतन्नाञ्ची मूर्तिः,
'स्वपदे' कैलाससत्यलोकवैकुण्ठलोकाख्ये, 'तिष्ठति', इत्यर्थः^(१) । तस्यास्मै-
विध्यमाह, तामसी राजसी सात्त्विकीति । मानुषी कुत्र तिष्ठति इत्य-
स्योत्तरमाह, मानुषी विज्ञानघन आनन्दघनसच्चिदानन्दैकरसे भक्ति-
योगे तिष्ठतीति । 'विज्ञानघनानन्दघननाञ्ची 'मानुषी' मनुष्या प्रसिद्धा
मूर्तिः, 'सच्चिदानन्दैकरसः' यः 'भक्तियोगः,' तत्र तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

१ गोपीजनवल्लभाय साचेत्यन्तं ओं तत्सदिति स्व, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ या स्वपदे वैकुण्ठादौ तिष्ठति सा आविर्भावा आविर्भाववती तिरोभावा तिरो
भाववती चेति जीवभोक्तामी ।

ओं व्यानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै व्यानात्मने वै
नमो नमः ॥ ८३ ॥

ओं श्रीकृष्णाय रामाय ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो
नमः ॥ ८४ ॥

ओं उदानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै उदानात्मने
नमो नमः ॥ ८५ ॥

ओं कृष्णाय देवकीनन्दनाय ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै
नमो नमः ॥ ८६ ॥

ओं समानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै^(१) नमो
नमः ॥ ८७ ॥

ओं गोपालाय अनिरुद्धाय निजस्वरूपाय ओं तत्सद् भूर्भुवः
स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८८ ॥

ओं योऽसौ प्रधानात्मा गोपाल ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै
वै नमो नमः^(२) ॥ ८९ ॥

ओं योऽसाविन्द्रियात्मा गोपाल ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै
वै नमो नमः^(३) ॥ ९० ॥

१ ओं समानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै समानात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ तस्मै वै प्रधानात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ तस्मै वै इन्द्रियारमने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ओं योऽसौ भूतात्मा गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्यै वै
नमो नमः^(१) ॥ ९१ ॥

ओं योऽसावुत्तमपुरुषो गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्यै
वै नमो नमः^(२) ॥ ९२ ॥

ओं योऽसौ परब्रह्म गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्यै वै
नमो नमः^(३) ॥ ९३ ॥

ओं योऽसौ सर्वभूतात्मा गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्यै
वै नमो नमः^(४) ॥ ९४ ॥

ओं योऽसौ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुर्यातीतो गोपालः
ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्तस्यै वै नमो नमः^(५) ॥ ९५ ॥

१ तस्यै वै भूतात्मने नमो नम इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ तस्यै उत्तमपुरुषात्मने नमो नम इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ तस्यै वै परब्रह्मात्मने नमो नम इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ तस्यै वै सर्वभूतात्मने नमो नम इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ तस्यै वै तुर्यात्मने नमो नम इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । ओं तां प्राशात्मने
तां तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै प्राशात्मने नमो नमः ।

ओं तां सव्याय गोविन्दाय गोपीजनब्रह्मभाय तां तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै वै नमो-
नमः ।

ओं ठामपानात्मने तां तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै अपानात्मने नमो नमः ।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

नम्येकस्य कथमनेकात्मत्वमित्याशङ्क्य तस्यैव तत्र प्रविष्टत्वादित्याह,
एको देव इति । ‘एकः’, एव ‘सर्वभूतेषु,’ ‘गूढः’ अन्नुप्रविष्टः, “तत् सद्वा

- श्रीं ठां ह्यव्याय प्रद्युम्नायानिषदाय ठां तत्सद् भूर्भुवः स्व स्वस्मै वै नमो नमः ।
 श्रीं ठां समानात्मने ठां तत्सद् भूर्भुवः स्व स्वस्मै समानात्मन नमो नमः ।
 श्रीं ठां ह्यव्याय रामाय ठां तत्सद् भूर्भुवः स्व स्वस्मै वै नमो नमः ।
 श्रीं ठां मुदानात्मने ठां तत्सद् भूर्भुवः स्व स्वस्मै उदानात्मने नमो नमः ।
 श्रीं ठां ह्यव्याय देवकीनन्दनाय ठां तत्सद् भूर्भुवः स्व स्वस्मै वै नमो नमः ।
 श्रीं ठां आनात्मने तत्सद् भूर्भुवः स्व स्वस्मै आनात्मन नमः ।
 श्रीं ठां गोपालाय निजस्वरूपाय ठां तत्सद् भूर्भुवः स्व स्वस्मै व नमो नमः ।
 ठां श्रीं घोषौ प्रेयानात्मा गोपालः ठां तत्सद् भूर्भुवः स्व स्वस्मै वै नमो नमः ।
 ठां श्रीं योषाविन्द्रियात्मा गोपालः ठां तत्सद् भूर्भुवः स्व स्वस्मै वै नमो नमः ।
 ठां श्रीं योषौ भूतात्मा गोपालः ठां तत्सद् भूर्भुवः स्व स्वस्मै वै नमो नमः ।
 श्रीं ठां योषावृत्तमः पुरुषो गोपालः ठां तत्सद् भूर्भुवः स्व स्वस्मै वै नमो नमः ।
 ठां श्रीं योषौ परब्रह्म गोपालः ठां तत्सद् भूर्भुवः स्व स्वस्मै वै नमो नमः ।
 ठां श्रीं योषौ सर्वभूतात्मा गोपालः ठां तत्सद् भूर्भुवः स्व स्वस्मै वै नमो नमः ।
 ठां श्रीं योषौ आपत्स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुर्यातीनो गोपालः ठां तत्सद् भूर्भुवः स्व स्व-
 स्मै वै नमो नम इति च, चिञ्चितपुस्तकपाठः ।

इदानीं सप्तदशभिः पर्यायशब्दैः प्राणस्य स्तुतिमुपदिशति श्रीं ठामिति । ठकारश्चन्द्र-
 बीजं तेनाद्यदीर्घयुतेन क्रमेण सर्वत्र सम्युदा मन्त्राः, ततः परं तत्सदिति ब्रह्मवाचकशब्दः,
 ततो भूराद्यास्त्रिणो आहृतयः, ततस्वस्मैपुटितमन्त्रोक्ताय नमो नमः आदराय द्विबक्तिः ।
 तत्सदादि सप्तदशस्वपि तुल्यमेव । अत्र क्रमः प्राज्ञापानसमानोदानव्यानानां प्रथम-
 द्दतीयपञ्चमसप्तमनवमा मन्त्राः, एतेषु तस्मैपरतो वैशब्दो नास्ति । ह्यव्यागोविन्द-
 गोपीजनवक्त्रभानां चतुर्थ्यन्तानां द्वितीयः । ह्यव्याप्रद्युम्नानिषदानां चतुर्थ्यन्तानां चतु-
 र्थः । ह्यव्यारामयोश्चतुर्थ्यन्तयोः षष्ठः । ह्यव्यादेवकीनन्दनयोस्सादृशयोरष्टमः । गोपाल-
 निजस्वरूपयोस्सादृशयोर्दशमो मन्त्रः । ततः सप्त मन्त्राः सप्तगोपालानां प्रथमानामानां ।
 तत्र प्रेयानात्मा गोपाल एकादशः । इन्द्रियात्मा गोपालो द्वादशः । भूतात्मा गोपाल-

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

॥ ६६ ॥

रुद्राय नमः । आदित्याय नमः । विनायकाय नमः ।
 सूर्याय नमः । विद्यायै नमः । इन्द्राय नमः । अग्नये नमः ।
 तदेवानुप्राविशत्” इति श्रुतेः । प्रदीपादिवहेशान्तरादागत्य प्रवेशं वार-
 यति, सर्वंश्चापीति । आकाशादितुल्यत्वं वारयति, सर्वभूताधिवास इति ।
 ‘सर्वभूता’ नाम् ‘अधिवासः’ अधिष्ठानं, स एव कर्त्ता स एव च उपादान-
 मित्यर्थः । परिष्णामितयोपादानत्वं वारयति, कर्माध्यक्ष इति । कर्मफल-
 दातेत्यर्थः । नैयायिकमत्तेश्वरतुल्यत्वं वारयति, सर्वभूतेति । ‘सर्वभूता’ नां
 शाशकादीनामपि ‘अन्तरात्मा,’ इत्यर्थः । अधिष्ठातुल्यत्वं वारयति,
 साक्षीति । ईश्वरमात्रेणैव कर्त्तेत्यर्थः । ज्ञानवत्त्वभ्रमं वारयति, चेतिति ।
 चित्स्वरूप इत्यर्थः । ननु ज्ञानस्वरूपश्चेदात्मा तदा ज्ञानस्य विषयसम्बन्धे
 सत्येवोदयान्मोक्षदशायामात्मरूपं चैतन्यं न स्यादित्याशङ्काह, केवला
 इति । विषयादिभिरनपेक्षी नित्यचैतन्यात्मा इत्यर्थः । न चात्मनि
 बहुत्वादिशक्तौनां स्वाभाविकत्वं चेत्तदा मोक्षदशायामपि सृष्टेरपरि-
 हार्यत्वादिनिर्माद्यप्रसङ्ग इत्याह, निर्गुणश्चेति । ‘च’शब्दः सर्वविशेषणः
 समुच्चयार्थः ॥ ६६ ॥

कथं ब्रह्मा यजन्तीत्यस्योत्तरमाह । ‘रुद्राय’ ईश्वराय, इति मन्त्रेण
 एकादशब्रह्मा यजन्तीत्यर्थः । मानवाः कथं यजन्तीत्यस्योत्तरमाह,
 आदित्याय नम इति । ‘आदित्याय’ विष्णवे, ‘नमः’ । एवं सर्वत्र नमो-

स्योदशः । उत्तमः पुरुषो गोपालश्चतुर्दशः । परब्रह्म गोपालः पञ्चदशः । सर्वभूतात्मा
 गोपालः षोडशः । आप्तस्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुर्थ्यातीता गोपालः सप्तदशः । सप्तानां
 ठा मो योसाविति प्रथमः, ठां तत्सद् भूर्भुवः स्वस्वस्वै वै नमो नमः इत्यन्तेन पठनीम् ।
 इति नारायणः ।

यमाय नमः । निर्ऋतये नमः । वरुणाय नमः । वायवे
नमः^(१) । कुबेराय नमः । ईशानाय नमः । ब्रह्मणे नमः ।
सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॥ ८७ ॥

दत्त्वा स्तुतिं पुण्यतमां ब्रह्मणे स्वस्वरूपिणे ।

कर्तृत्वं सर्वभूतानामन्तर्द्वाने बभूव सः ॥ ८८ ॥

ब्रह्मणे ब्रह्मपुत्रेभ्यो^(२) नारदाय तथा श्रुतम्^(३) ।

न्तस्यैव मन्त्रत्वं बोध्यम् । कथं वादशादित्या यजन्तीत्यस्योत्तरमाह,
सूर्याय नम इति । सूते सर्वप्रपञ्चमिति 'सूर्यः' व्योतिःस्वरूपः परमात्मा,
इत्यर्थः अनेन मन्त्रे वादित्या यजन्तीत्यर्थः । कथं देवा यजन्तीत्यस्यौ-
त्तरमाह । इन्द्राय नमः । अग्नये नमः । निर्ऋतये नमः ॥ वरुणाय
नमः । वायवे नमः । कुबेराय नमः । ईशानाय नमः । ब्रह्मणे नमः ।
सर्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति । 'सर्वेभ्यः' वसुगन्धर्वाप्सरःकिन्नरप्रभृतिभ्यः,
'नमः,' इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

तदेवं ब्रह्मसंवादेन गान्धर्वीप्रश्नोत्तरं निरूप्याथ कण्ठतो मुनि-
गान्धर्वीप्रश्नोत्तरमवतारयति, दत्त्वा क्लृप्तिमिति । 'सः'विष्णुः, 'स्वस्वरूपिणे'
स्वमूर्त्तये, 'ब्रह्मणे', 'पुण्यतमां', प्रागुक्तां 'स्तुतिं',^(४) 'दत्त्वा,' तथा सर्वलोकानां
'कर्तृत्वं' कर्तृसामर्थ्यं, 'ब्रह्मणे,' दत्त्वा, 'अन्तर्द्वाने बभूव' अदृश्यो
बभूव ॥ ८६ ॥

१ नमते नम इति ख, ग, घ, चिह्नितपुस्तकनयपाठः ।

२ ब्रह्मणो ब्रह्मपुत्रेभ्य इति जीवगोखामिचक्रतः पाठः ।

३ नारदाय श्रुतं वधेति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ स्तुतिं सप्तदशतन्त्रात्मिकांमिति नारायणः । श्रुतिमिति जीवगोखामिचक्रतः
पाठः ।

तथा प्रोक्तान्तु गान्धर्वि गच्छध्वं^(१) खालयान्तिकम् ॥ ६६ ॥

इत्याथर्वणोपनिषत्सु गोपालतापन्युत्तरभागः समाप्तः ॥

मया वेदतत्सम्प्रदायतो यथा श्रुतं युञ्जान् प्रति तथा प्रोक्तमित्याह, ब्रह्मणे ब्रह्मपुत्रेभ्य इति । हे 'गान्धर्वि', मया इदं 'ब्रह्मपुत्रेभ्यः', 'नारदात् यथा श्रुतं', 'तथा', मया युञ्जान् प्रति 'प्रोक्तं ।' हे 'गान्धर्वि', सर्वा यूयं 'खालया-
न्तिकं' खाश्रमप्रदेशं प्रति, 'गच्छध्वं' । आद्यं ब्रह्मणे इति पदं, पूर्वश्लोके योजितं । नारदाय इत्यत्र पञ्चम्याः सुपांसुगिति सूत्रेण डादेशः । आद्यं तथा इति पदं, यथा, इत्यर्थे ॥ ६६ ॥

भवसन्तापसन्तानश्रातनी तापनी श्रुतिः । तदर्थंबोधिनी टीका जनार्दनविनिर्मिता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां गोपालतापनीटीकायामुत्तरतापनी-
टीका समाप्ता ॥

१ गच्छ लभिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।